

Mreža naselja u umreženom društvu

Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK Autor istražuje pretpostavke izgradnje suvremene mreže naselja u Hrvatskoj. Te pretpostavke nalazi, s jedne strane, u učincima socijalističke modernizacije kojom je izvedena preobrazba pretežno seljačkog društva u relativno razvijeno industrijsko društvo, te, s druge strane, u globalizacijskim procesima kojima je zahvaćeno suvremeno hrvatsko društvo. Proces transformacije postsocijalističkog društva tretira se kao proces koji po svojoj obuhvatnosti i intezitetu radikalizira i univerzalizira dosadašnjim razvojem postignutu modernost. Strategije transformacije, s kojima se kroz način uporabe valoriziraju socijalističkom modernizacijom stvoreni resursi, restrukturiraju zatečenu mrežu naselja, a koju karakterizira polarizacija: proces kojim se povećava broj kako manjih (seoskih) tako i većih (gradskih) naselja. Znatno veće smanjenje poljoprivrednog od seoskog stanovništva ukazuje, pak, na međuzavisnost naselja, te ih, s obzirom na to, valja promatrati ne kao zasebne teritorijalne jedinice nego kao mrežu naselja koja prekriva čitav nacionalni prostor i integrira se u globalizacijskim procesima proizvedeno umreženo društvo.

Ovaj je rad teorijski pristup istraživanju restrukturiranja mreže naselja, transformacije društvene strukture i pokretljivosti u uvjetima tranzicije, te fleksibilizacije radnih mjesta, odnosno okvir raščlambe obiteljske, obrazovne i novouspostavljene klasne strukture, te fleksibilizacije radnih mjesta i pokretljivosti temeljem rezultata istraživanja na reprezentativnom stratificiranom uzorku punoljetnog stanovništva Hrvatske (2.220 ispitanika) provedenog 2004. godine, objavljene u iduća dva autorova rada u ovom broju časopisa *Sociologija sela*. Budući da se suvremeno društvo konstituira oko tokova kapitala, informacija, tehnologije, organizacijske interakcije i dr. autor se poglavito bavi novim prostornim oblikom umreženog društva i pokazuje kako su organizacija prostora, njegova naseljenost, oblici te naseljenosti u uvjetima modernosti izloženi stalnim mijenama, dinamizmu ukupnog društvenog restrukturiranja.

Ključne riječi: modernizacija, globalizacija, fleksibilizacija, strategije transformacije, mreža naselja

Primljeno: 10. lipnja 2005.

Prihvaćeno: 29. srpnja 2005.

1. Umjesto uvoda

»Pilot je letio«, piše prof. N. Mihajlov (1940.), »nad stranom zemljom. Premda je imao pred očima novu kartu, štampanu pred tri ili četiri godine, on se nije snalazio. Pod njim«, nastavlja pisac, »a da on to nije ni očekivao, slijedili su blokovi kuća i gradovi, željeznice i velike ceste, rudnici i polja, koja nisu bila naznačena na karti. I avijatičar je, zaveden, zalutao.

Koja je to karta, koja ne može biti više siguran vodič? To je karta Sovjetske Unije, karta zemlje, čija se geografija izmijenila.

Bilo je dovoljno nekoliko godina za tu izmjenu. A geografija nastavlja mijenjanjem izgleda u neobično brzom ritmu. Jedva spisi i priručnici stižu do adrese realnosti života. A karte brzo stare.

Industrija se pojavila ondje, gdje nije postojala. U središtu, jučer još pustih krajeva, pojavili su se industrijski centri svjetskog značaja.

Poljoprivreda se razvija na terenima, gdje se mislilo da je to nemoguće.

Nova mreža željeznica i auto-cesta prekriva zemlju. Mase naroda stavljene su u pokret, zauzimajući nove položaje.

Sagrađeno je na desetke novih gradova.

Stotine hiljada kvadratnih kilometara zemljišta, tako prostranog, kao najveće evropske države, bilo je po prvi put istraženo, proučeno i označeno na karti...

Geografska karta se može čitati, kao što se čita knjiga. Zato nam karta stare Rusije govori o siromaštvu jedne seljačke zemlje, o njezinim još primitivnim narodima, o slabom razvitku privrede, o zavisnosti od inostranstva, o bogatim ali neiskorištenim mogućnostima... Na ruševinama stare Rusije, Rusije zaostale, agrarne, slabe, gotovo nekulturne, pojavljuje se država potpuno novog društvenog tipa... Plan, ustanovljen po državi, prožima čitav privredni život pučanstva... Ljudi Sovjetske Unije naglo, metodički i po jednom uglavljenom planu, mijenjaju svoju zemlju, mijenjajući sebe same.«

U predgovoru engleskom izdanju te knjige, profesor geografije Ekonomske škole u Londonu Sir H. J. Mackinder kaže da je ona »izvan svake sumnje značajna, dosti vrijedna da zainteresira mnogobrojne čitatelje«, da »omogućuje potpun ulazak u dinamički mentalitet onih, koji, na čelu stanovništva od 160 milijuna radnika, teže da izmijene fizičku geografiju isto tako kao i ljudsku na jednoj 'šestini' svijeta.« Autor knjige, smatra on, što se može i »očekivati, ne povlači dovoljno razliku između činjenica i predviđanja; za jednog revolucionara planovi mogu izgledati važniji od rezultata... Sama će budućnost reći, jesu li ovi 'konstruktori' jednog društva i jedne nove sredine podcijenili snagu ljudske vrijednosti, koja je došla iz prošlosti. Ta razlika u procjenjivanju i tvori jaz, što dijeli Sovjetsku Rusiju od zapadnih demokracija.«

2. Velika transformacija ili marginalizacija seljačkog pitanja

Promjene o kojima govori N. Mihajlov *brze su* (zbivaju se u »neobično brzom ritmu«), *sveobuhvatne* (mijenja se i prirodu i društvo, narode i ljude) i *moderne* (seljačku se zemlju pretvara u industrijsku i stvara se društvo »potpuno novog tipa«), temelje se na *znanstvenim uvidima* (na istraživanju, proučavanju, označavanju, planiranju), pri čemu se cijelu prirodu tretira *znanstvenim laboratorijem*, sve je u *pokretu*, posvuda je prisutan *rast i napredak*, a iznad svega one su prema zatečenom, naslijeđenom ili prema prošlosti posve *radikalne* – po metodi i sadržaju.

U čemu se nazire oprez Sir H. J. Mackindera kada za suca koji će izreći pouzdan sud o, u knjizi, opisanim nastojanjima, proziva samu budućnost? Brzina promjena odveć ga ne opčinjuje; možda je prije riječ o predviđanjima nego provjerenim i dokazanim činjenicama, možda su više proizvod revolucionarnog mentaliteta nego kritičkoga i objektivnog uvida. Nije impresioniran, očito je, niti s navodima o sveobuhvatnosti razvoja i promjena, a to ne postiže ni njihova modernost, racionalnost, znanstvena narav pothvata, dinamičnost, stalan rast i napredak. Sve je to u vlastitoj zemlji videno, opisano, klasificirano. »Ideja razvoja (je sinonim za nastalu 'razliku' a razlika u vremenu je promjena) postala je neupitna i svrhovita, prihvaćena kao paradigma perspektivne budućnosti nekog društva«, pa se »tijekom prošlog stoljeća uspostavila« kao hegemon (»developmentizam«), potiskujući ideju napretka, uključujući je u sebe (Cifrić, 2003.: 26). Moglo bi se – uz određenu skepsu u pogledu nekih zemalja što su gotovo isključene iz svjetskoga ekonomskog poretka – reći kako su sve zemlje suvremenog svijeta zemlje u razvoju. Jaz u procjenjivanju između »konstruktora« novog društva i »zapadnih demokracija« nije, dakle, u polju ideja o razvoju društva (sveobuhvatnost, dinamičnost, znanost, napredak, itd.). To je za sva društva 20. stoljeća (različita kako po vrsti proizvodnje i regulacije društvenih odnosa, tako prema stupnju društvene razvijenosti), postalo opće mjesto. Moderno je društvo tako, naprimjer, društvo rasta. Ako se to ne ostvaruje ono je po samorazumijevanju u krizi. Ta razlika, načelno, nije ni u odnosu tih dvaju poredaka spram onoga što se, u permanentnoj izmjeni svijeta, nasljeđuje – u tradiciji; oba su, kao moderni poreci, »u stanju neprekidnog rata protiv tradicije« s nastojanjem uzdizanja ljudskog života »na novi i viši nivo« (Bauman, 1997.: 15). Ipak ona postoji i smještena je u nekoj dimenziji ili osobini društvenog djelovanja. Sir H. J. Mackinder će razliku što je prepoznaje u novom tipu razvoja društva oprezno, u prilično neodređenu obliku, smjestiti u područje procjena (temeljem kojih se oblikuje strategije razvoja), pri čemu nova društvena elita (»konstruktori«) možda podcjenjuje »snagu ljudske vrijednosti, koja je došla iz prošlosti«. Zato će tek budućnost izreći svoj sud o snazi onoga što nam dolazi iz prošlosti. Dakle, iako načelno oba poretka imaju prosvjetiteljski, moderan odnos spram tradicije (što je se, usput, pa i kada je se nastoji poništiti, iznova proizvodi novom, svjesnom ili nesvjesnom, selekcijom i interpretacijom), nastoje je zanemariti u svojim proračunima. Razlika se među njima uspostavlja time što se iz pozicije »Sovjetske Rusije« to nastoji provesti politikom radikalnog raskida, a iz pozicija »zapadnih demokracija« njezinim prevladavanjem.

Novi »konstruktori« (»najvjerniji među vjernicima u moderno objavljenje, željni da izvuku najradikalnije pouke iz poruke« i s nastojanjem da uspostave red »izvan granica onoga što je mehanizam uspostavljanja reda bio sposoban održati«, Bauman, 1997.: 17), prema prošlosti nastoje uspostaviti sasvim novo stanje, prekid, potpun diskontinuitet. Zato oni, u svome radikalnom nastojanju, ne mogu ni doći do onog što »dolazi iz prošlosti«, onoga što ne mora vladati ali može upozoravati. Razlika je, dakle, u radikalnosti, u radikalnoj volji i intenciji da se svijet preuredi i bez ostatka dovede u sklad s racionalnim, znanstveno proračunanim uvjetima i razlozima društvenog života. Dosezi tog nastojanja ne ovise samo o snazi te volje; oni su proizvod višestrukih, složenih i proturječnih utjecaja, pa i utjecaja prošlosti i tradicije koja se crpi iz nje, čak i kada se nastoji poništiti. Sir H. J. Mackinder o tome izriče istodobno jasan (»jaz« između dva poretka) ali i oprezan i suzdržan iskaz, pa, čini se ne samo zbog pristojnosti, upućuje na posljednju riječ koju će o tome dati sama budućnost. Ali, već mu je tada bilo jasno da karta i ono što ona predstavlja nisu baš onakve kakvim ih prof. N. Mihajlov prikazuje i opisuje, te da, uz razumljivo poštovanje mentaliteta jednog revolucionara, valja razlikovati činjenice od planova i predviđanja. Ali, s druge strane, karta se uistinu promijenila i pri tome, koliko to jedna karta može, reprezentira promjenu same zbilje. Valori-zacija ukupnih društvenih resursa, prirodnih i ljudskih, obavlja se s obzirom na društvene ciljeve, a pomoću metodički uglavljena, po državi ustanovljenog, plana. Njime se smješta i premješta resurse, određuje mjesto pojedinaca, grupa, regija u novoj konstelaciji društvenih odnosa i moći. Cijeli se prostor, dakle, organizira pomoću temeljnog načina produkcije i reprodukcije jednoga društva. Jasno je da će pritom, s obzirom na dominantno seljački karakter društva (»siromašnu seljačku zemlju«) i modernizacijsku intenciju planom usmjerene preobrazbe, seljaštvo biti glavni društveni laboratorij novoga poretka. Pri tome ni nasilje nije isključeno. »Budući da je obnavljanje industrije uvjetovano pritjecanjem živeži u gradove, potpuno je očita apsolutna nužnost tog pritjecanja *po svaku cijenu...*, pa državna prinuda (oduzimanje od seljaka viškova žita, prirodni porezi ili neke druge forme) ovdje nije 'čisto nasilje' i utoliko se ona pojavljuje kao faktor koji ide uzduž glavnog procesa općeg ekonomskog razvoja« (Buharin, 1983.: 67).

Razvoj industrije, izgradnja (novih) gradova, novih puteva, plovnih kanala, ogromnih agrarno-industrijskih gospodarstava, svega onoga novog što obilježuje »glavni proces općeg ekonomskog razvoja«, u svoj je proračun, kako se vidi, uključivao i način svoga ostvarenja, a što nadmašuje i ono što obuhvaćaju sintagme »prvobitna socijalistička akumulacija« ili »unutarnja kolonija«. Na kartama se, bile one ažurne ili ne, ne može ucrtati masovni teror nad seljaštvom kao ni masovnu glad kojoj je ono bilo izloženo početkom dvadesetih i tridesetih godina, a u najvećem se dijelu ne može tumačiti lošom godinom, sušom i/ili kulačkim diverzijama (Conquest, 1988.). U njima se, kao ni u statističkim podacima ili u uobičajenim sociološkim anketama, ne može pročitati ni priče o »potresnim zbivanjima u životu seljaka, nasilju i smrti, patnji i lišavanju, izdajama i mržnji, nečovječnosti i korupciji, razbijanju porodica i izgubljenim generacijama«, smatra E. M. Kovalev (1996.: 4), komentirajući rezultate istraživanja o socijalnoj strukturi sovjetskoga i postsovjetskoga sela (provedena početkom devedesetih metodom »obiteljske povi-

jesti« – u što je uključena i autobiografija respondenata, pod vodstvom Teodora Shanina). Tek se ovom metodom, smatra Kovalev, može doprijeti do ovih dubljih, životno važnih dimenzija individualnog i društvenog života. Danas, kada se oni sjećaju događaja što su ih proživljavali zajedno sa članovima svojih obitelji u tom procesu koji je trebao biti uskladen s glavnim tijekom općeg ekonomskog razvoja, vremena prije i poslije kolektivizacije (najmlađi ispitanik je rođen 1922.), neki od onih novih gradova koji još nisu bili ucrtani u pilotovu kartu, rasuti po beskrajnom prostoru Rusije, zapušteni su, bez gotovo ikakve proizvodne aktivnosti, slično napuštenim ili zapuštenim rudarskim naseljima nakon »zlatnih groznica« (i dan-danas sličnih neuroza kapitalizma u vezi s korištenjem određenih resursa) što su pogađale mnoga područja »novog svijeta«, jer, tržište je, uz svesrdnu pomoć dezorganizirane i korumpirane državne birokracije, izgubilo svako zanimanje za ono što je planom, komandnom ekonomijom, bilo moguće uspostaviti i održavati.

Susreti spoznajnih modela i stvarnosti, kao u ovom slučaju, često se ne završavaju baš sretno. Inertnu je masu valjalo pokrenuti i to, po logici same modernizacije »društva u zaostatku«, što brže to bolje. Odatle i koncentracija zbivanja i u njima masovna uporaba nasilja, koje se – kako je shvaćeno – ne može smatrati »čistim nasiljem«. Promjene koje su se u zemljama centralnog kapitalizma zbivale desetljećima, pa i stoljećima (tzv. prvobitna akumulacija kapitala), s otvorenim i/ili prikrivenim nasiljem, ovdje su uzete kao područstveno iskustvo čovječanstva; valjalo ih je ubrzati i dati im jednim dijelom i nove oblike. Jedan sustav ih je ugonio u kolhoze i sovhoze – čemu su se opirali, drugi ih sada izgoni – što baš i ne prihvaćaju s velikim veseljem; jer, sada trebaju kao poljoprivredni proizvođači – poduzetnici (a iskustvo što se oblikuje u takvome položaju je izgubljeno), graditi vlastito gospodarstvo, opremiti ga za proizvodnju i ustrojiti kućnu ekonomiju, s proračunima o ulazima i izlazima, vlastitim planiranjem, rizicima, dobicima i gubicima. Individualna (privatna) seljačka gospodarstva u Rusiji još imaju tek sporađičnu važnost u poljoprivrednoj proizvodnji, a sami seljaci u neoliberalnoj ekonomskoj reformi što se zbiva u njihovoj zemlji ne prepoznaju svoje interese (O'Brien, Patsiorkovski, Dershem and Lylova, 1996.; Bonanno and Lyman, 1999.).

U nekim drugim postsocijalističkim zemljama, s izuzetkom Poljske, u kojoj je pri kraju socijalističkog poretka seljaštvo (koje je s »privatnom poljoprivredom u kontradikciji sa socijalističkom ideologijom«) posjedovalo 78% poljoprivrednog zemljišta i kojemu se slomom socijalizma promijenio ambijent poslovanja – »od, kako kaže K. Gorlach, represivne tolerancije do opresivne slobode« (Kocik, 1995.), u procesu dekollektivizacije poljoprivrede javile su se različite strategije prisvajanja zemlje i kapitala, pa su se, s obzirom na to, pojavili i različiti oblici i ustroja poljoprivredne proizvodnje i društvenog života u seoskim područjima. Prema tim oblicima, koji su se negdje već ugnijezdili, a negdje su tek mogućnosti što ih se nazire u procesu dekollektivizacije, zaposleni u kolektivnim poljoprivrednim organizacijama zauzimaju različite stavove. Tako, prema jednom istraživanju u Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj stručnjaci i tehničari preferiraju poduzetnički tip organizacije (neovisna gospodarstva s 20 i više hektara obradivog

zemljišta), a manualni radnici seljačko gospodarstvo (malen posjed) i kolektivni način proizvodnje (Lamarche et Maurel, 1995.). Pojavljuje se nova agrarna elita i u nekim zemljama, novi, prije nepoznati oblici organizacije poljoprivredne proizvodnje. U Bugarskoj, uz pokušaje oživljavanja vrijednosti predsocijalističkog »seljačkog društva« (što je nadahnuto ideologijom »seoskog populizma«) i »ođušvljenja 'čistom i autentičnom' seoskom zajednicom«, u realnom ekonomskom životu nema povratka na »malu naciju sitnih seljaka«. Sada su tu zakupci, »rentokapitalisti« i drugi »divlji kapitalisti«, oni koji su za socijalističkog režima pripadali lokalnoj seoskoj nomenklaturi. Realna osnova novih oblika organizacije poljoprivredne proizvodnje, koji ranije, u predsocijalističkom razdoblju, u Bugarskoj nisu postojali, nalaze se u transformaciji bugarskog sela u socijalističkom razdoblju. Kolektivizacijom poljoprivrede i smanjenjem seoskog stanovništva, od 72,6% na 34,1% u ukupnom stanovništvu od 1950. do 1990., znatan je dio stanovništva, preseljenjem u grad, izgubio svaku vezu sa zemljom. Vraćanje zemlje njihovim vlasnicima/nasljednicima, bez prometa zemlje (prodaja – kupovina), proizvelo je i zakupca i vrlo povoljne ekonomske uvjete za njegovo djelovanje. Nova agrarna elita, zakupci, »divlji kapitalisti«, arendatori, s novim i prije nepoznatim odnosima u selu i poljoprivredi, stvaraju, »u veberijanskim terminima rečeno, raskid između pravnog legaliteta, u ovom slučaju prava agrarne reforme, i sociokulturnog legaliteta, tj. vrijednosti, normi, institucija i ponašanja« (Giordano et Kostova, 1995.: 168, 169).

Ovi odnosi nisu, međutim, u centru pažnje, kao što je bilo na početku socijalističkog razvoja. Ono što je, u početku prevladavalo, već je pri kraju socijalizma, prije njegovog sloma, maknuto ustranu. Programski, socijalistička je modernizacija, u pretežno agrarnim društvima, svojom zaokupljenošću seljačkim pitanjem inaugurirala »pretvorbu« seljaka u radnika, iskorjenjivanje njegovog, kako se vjerovalo, predmodernog načina proizvodnje i jednakoga njegova ukupnog društvenog i kulturnog života. Pokušaji ideološkog proizvođenja toga izgubljenog i, dakako, idealiziranog svijeta, u uvjetima egzistencijalne nesigurnosti i gubljenja okvira orijentacije, kao u svima značajnijim promjenama, nisu neočekivani, a njihove se učinke, kao trenutne romantizirane doživljaje, može osjetiti tek u rijetkim i iznimnim svečarskim prigodama. Preobrazba seljaka u radnika, ta velika transformacija evropskih društava sa socijalističkim poretom (uz izuzetak Češke), zbivala se kao dovršetak industrijskog tipa društva, pri čemu je ubrzanje procesa deagrarizacije (smanjenje poljoprivrednog stanovništva) bilo znatno veće nego u procesu deruralizacije (smanjenje seoskog stanovništva). Tako je socijalizam u Hrvatskoj (1991.) završio s 9% poljoprivrednog i 45% seoskog stanovništva. U uvjetima modernizacije, proces prostorne (re)distribucije stanovništva, mada uvelike povezan s procesom deagrarizacije, imao je, međutim, u pojedinim zemljama i pod različitim »režimima« transformacije, osobitu dinamiku, o kojoj ovisi i vrsta mreže naselja, tj. odnosa što ih se uspostavlja u njoj i valorizacija resursa. Poljoprivredna je populacija u Francuskoj dosegla vrhunac oko Prvoga svjetskog rata, a seoska se populacija počela osipati oko 1850. godine: »ruralni su se krajevi deindustrijalizirali«; u Italiji je, pak, u 19. stoljeću privredno nerazvijeniji jug bio urbaniziraniji od sjevera (Tilly, 2002.: 53, 19). U daljnjem razvoju, ove razlike negdje

smanjuju, a negdje povećavaju izgled seoskih prostora, odnosno stanovništva koje ga nastanjuje, za transformaciju i prilagođavanje novim vanjskim zahtjevima. Njihova sposobnost prilagođavanja novim zahtjevima i može bitna privlačnost ovih prostora, u postsocijalističkim uvjetima »umreženog društva«, za nastanjivanjem gradskog stanovništva, može u pojedinim zemljama (revalorizirajući, dakle, ukupne društvene resurse iz novih okvira djelovanja), promijeniti ili usporiti sadašnji način prostorne raspodjele stanovništva. Može, dakle, uz stvaralački napor, drukčije, kao što se to ponegdje dogodalo i u donedavnoj modernizaciji, oblikovati prostor. Objektivno, mogućnosti za to su u obilježjima društva u nastajanju, tj. umreženog društva u procesu globalizacije.

Jedan se tip razvoja zamjenjuje drugim, jedna modernizacija ustupa mjesto drugoj, jer, ovako ili onako, uz manje ili veće otpore, ona se (modernizacija), najopćenitije rečeno, pojavljuje kao »kontinuirani proces društvenog restrukturiranja... koji primarno proizlazi iz«, kako kaže Soja (1989.: 27), »dinamike načina proizvodnje«. S vremenom, ona prodire u sva područja društvenoga i individualnog života. Čak je i prospektiva, kao naziranje, predviđanje i istraživanje budućnosti, nakon 1945. prožeta modernizmom i strukturira se tako što se koncentrira na nekoliko (osam) »ključnih tema koje se s velikom učestalošću uvijek iznova pojavljuju«: prirodni okoliš ili ekosfera, geopolitički kontekst, svjetski ekonomski rast, demografska ponašanja, evolucija vrijednosti, tehnološka promjena, zaposlenje i rad, te država pokroviteljica (Cazes, 1992.: 420). To ne znači da je modernizacija, kao inovativan sustav i proces po sebi, »ovjekovječenje istoga, sistem u kojemu su zbiljske inovacije isključene; ... ona raspolaže snagom kojom ukida i mijenja samu sebe... i znači«, kaže U. Beck, »nedobrovoljnu sintezu inovacije i revolucije. Želi se inovacija, a izaziva se 'revolucija'. Naravno, ne željena revolucija, nego 'revolucija' usputnih posljedica, revolucija koja svrgava vladajuće pojmove ili ih, opreznije formulirano, čini tupima, nijemima i gluhima« (Beck, 2001.b: 70). Modernizacija 19. stoljeća »ukinula je staleški okoštalo agrarno društvo i izvukla sliku konture industrijskog društva«, a ova što je na djelu danas »briše konture industrijskog društva i nastavlja da živi kroz jednu drugu društvenu formu« (Beck, 2001.a: 19), uzimajući za predmet svog rastvaranja, što znači i restrukturiranja, njegove tradicije, sigurnost i institucije. Proces društvenog strukturiranja i restrukturiranja je proces i izgradnje i razgradnje u kojemu se ukupne društvene resurse stalno i iznova revalorizira; to je proces restrukturiranja kako ukupnog stanovništva (njegovog horizontalnog i vertikalnog smještanja i premještanja), tako i prostora kakvim raspolaže jedno društvo, a time i restrukturiranja njegove naseljske strukture, odnosno mreže naselja.

Hrvatska (u sastavu Jugoslavije) nije imala društveno strukturiranje (procesе što su ga pratili) jednako ostalim evropskim socijalističkim zemljama; vrijeme kolektivizacije na selu (kao i teror tzv. ratnoga komunizma), trajalo je relativno kratko i može ga se smatrati tek jednom, mada vrlo neugodnom, i po ukupan društveni razvoj suvišnom i posve štetnom epizodom (a kasniji oblici političkog i drugog nasilja uglavnom su bili »lokalizirani« na unutarnje obračune, kakvi su se zbivali unutar same vladajuće nomenklature), razne »instance« u radno i teritorijalno

ustrojenoj hijerarhiji imale su i neku, mada ograničenu, autonomiju, kretanje unutar zemlje (bez unutarnjeg pasoša), kao i od šezdesetih godina (uz poneku iznimku) u inozemstvo, bilo je slobodno, očuvao se i s određenim ograničenjima širio privatni uslužni sektor, intenzivan proces industrijalizacije nije prouzročio znatnije ekološke probleme, znanstvene su spoznaje djelovale u društvu i mimo onih koje su bile upregnute u reprodukcijске svrhe sistema, odnos prema vjerskim organizacijama, nakon početnog isključenja iz društva, postajao je sve tolerantniji, a kulturno stvaralaštvo, s povremenim manjim i većim zaprekama, bilo je razmjerno slobodno, dinamično i prilično često »subverzivno«. Općenito, društvo je, u odnosu na druga, po temeljnom načinu proizvodnje sebi slična društva, bilo otvorenije prema svome okruženju, a time i fleksibilnije i komunikabilnije. (Kada bi se, prema jedinstveno utvrđenima sistemskim pokazateljima – zanemarujući, dakle, povijesne, odnosno početne razlike – izvelo komparativno istraživanje u Hrvatskoj, Albaniji i Švedskoj, vjerojatnije bi Hrvatska bila znatno bliže Švedskoj nego Albaniji.) Pa ipak, cijeli društveni život, mada ne i posve neposredno, uvjetovan je i uređen planskim načinom produkcije i reprodukcije društva, a ostvarene su autonomije ostavljale dojam privremenosti i sistemske otuđenosti – kao da su u rezervatu, kako je već šezdesetih označio M. Mirić (1970.). U pozadini samoupravnog uređenja stajala je komandna ekonomija i kalkulacija vladajuće, na političkome monopolu utemeljene i održavane, društvene grupacije, kolektivnog vlasnika, kako je naziva M. Lazić (1987.).

Ali, modernizacije su u Evropi, kako socijalističke (»sovjetska« i »samoupravna«) tako građansko-kapitalističke (one s manjim i one s većim uplitanjem države u »autonomni« ekonomski život), usprkos velikim razlikama, proizvele, iako s različitim dinamikom i posljedicama, jednake ili slične procese: depopulaciju, industrijalizaciju, deagrarizaciju i urbanizaciju. Preko njih, i njima odgovarajućih oblika života, ona se i očituje. Ovo socijalno i prostorno premještanje stanovništva proizvodi za pojedina društva različite posljedice. Tako, primjerice, u društvima što ih obilježuje depopulacija i koja su emigrantska (poput Hrvatske), nastaje nova dobna struktura i u vezi s tim novi omjeri radno-aktivnog i ostaloga stanovništva. To, pak, stvara nove probleme u međugeneracijskoj solidarnosti, što, opet, ovisno o rješenju toga pitanja, na različite načine utječe na privredne djelatnosti pojedinih društava, itd. Slični se problemi javljaju i u vezi s razmještanjem stanovništva u prostoru (selo – grad), pri čemu su, u uvjetima snažne urbanizacije i krize industrijske proizvodnje te s time povezane nezaposlenosti, znatni dijelovi stanovništva odvojeni od, pa taman i malih, prirodnih resursa koji su ostali napušteni i zapušteni u selu. Ovo, pak, podiže stupanj dezorganizacije društva i njegove socijalne anomalije što znatno otežava konsolidiranje institucija kakve društvo u procesu tranzicije mogu inovirati. Modernizacija je svuda, i ona socijalistička i građansko-kapitalistička, mada s različitim intenzitetom, »mase naroda«, piše N. Mihajlov, »stavila u pokret«; to je njezina opća značajka. Bitnu razliku među njima R. Dahrendorf (1989.) izrazio je posve lapidarno tako što je socijalističku modernizaciju označio »modernizacijom bez moderne«, tj. modernizaciju u kojoj sistemski nije uspostavljen privatni poduzetnik u ekonomskom i građanin, s njemu odgovarajućom participacijom, u političkom životu društva. U uvjetima u kojima je

nastao, bez temelja modernosti, socijalizam je, kaže R. Kalanj naslanjajući se na ovo Dahrendorfovo određenje, predstavljao »svojevrnsnu historijsku *aberaciju*. U okolnostima nerazvijenosti, ili 'periferne' razvijenosti, ta je aberacija imala u isti mah modernizatorski i kontramodernizatorski, progresistički i regresivni, racionalni i iracionalni učinak« (Kalanj, 1994.: 133). Čini se da je, pod pretpostavkama što su omogućile njegov nastanak i u kojima se i kako se reproducirao, sam sebi pripremao kraj. »'Realni socijalizam' je, zapravo, bio moguć samo na *nadrealistički* način, tako da, načelno, ne vodi računa o realnosti u kojoj djeluje« (Puhovski, 1990.: 55).

Je li se to moglo vidjeti u vrijeme njegova utemeljenja ili je ta spoznaja došla tek nakon što je svojim razvojem, odnosno njegovim učincima sam sebe delegitimirao i to unutar slike svijeta, odnosno predodžbe o društvenom napretku koju je uzimao kao legitimaciju vlastitog historijskog nastupanja? I socijalizam je kao moderno društvo sebe legitimirao demokratski. Idealno-tipski on pripada poretcima koji demokraciju razumijevaju, ne kao proceduru kojom se, kroz podjelu vlasti, kontrolira i kroti moć države, već kao, kako kaže C. Offe, nositelja napretka. Zato se isključuje neke (primjerice, medijske) slobode, ako se ocijeni da one ometaju prije »zacrtan« napredak, a politička se moć države, odnosno njenih »dužnosnika«, razumijeva kao »sredstvo za unapređenje progresivne transformacije društva« (Offe, 1999.: 364). Demokracija se ovdje razumijeva sredstvom za postizanje neke više svrhe, jer »ono što se određuje pridjevom 'demokratski' nije procedura već rezultat politike; bez obzira na to koji su mehanizmi korišteni da bi se ostvario ekonomski rast, tehnološki razvoj, obezbjeđivanje radnih mjesta, škola i ustanova, ili izgradnja i održavanje sistema obrane, svi se oni opisuju kao 'demokratski' na osnovu navodnog doprinosa koji odgovarajuće politike daju nekoj ideji univerzalnog 'napretka'« (Offe, 1999.: 364).

Dovršetak socijalizma vremenski se poklopio s dovršetkom i krizom njegova industrijalizma kao oblika modernizacije. U njegovoj nesposobnosti da ga prevlada i prilagodi se zahtjevima informatičkog društva u nastajanju M. Castells traži odgovor na pitanje sloma socijalizma sovjetskog tipa i nudi nam moguće objašnjenje. »Posljednjih 25 godina dvadesetog stoljeća označio je prijelaz iz industrijalizma u informacionalizam i iz industrijskog društva u umreženo društvo, i u kapitalističkim i u etatističkim društvima« (Castells, 2003.: 20). Nasuprot kapitalizmu, gdje ekonomski višak prisvajaju oni koji imaju kontrolu nad ekonomskim organizacijama, etatizam je sistem, kaže Castells, u kojemu višak koji je proizvelo društvo prisvajaju oni koji imaju vlast u državnom aparatu (politički aparat KPSS, službenici Gosplana, zapovjednici oružanih snaga, posebne snage KGB-a i Ministarstvo unutarnjih poslova) i njima sistemski bliske interesne skupine: ideolozi, rukovodioci velikih državnih poduzeća, mreža stvorena između nomenklature (ključni položaji u državnoj i partijskoj hijerarhiji) i »šefova« sve prisutnije sive ekonomije (koji će raspad dirigitirane ekonomije, na kojoj su parazitirali, iskoristiti za pretvaranje čitave privrede u »divovski stroj za špekuliranje« (2003.: 63). Industrijalizmom Castells naziva »način razvoja u kojemu su glavni izvori produktivnosti kvantitativno povećanje faktora proizvodnje (rad, kapital i prirodni resursi) za-

jedno s korištenjem novih izvora energije«, a informacionalizam označuje kao »način razvoja u kojemu je glavni izvor produktivnosti kvalitativna sposobnost da se na osnovi znanja i informacija najbolje spoje i iskoriste proizvodni faktori« (2003.: 20). Nesposobnost sovjetskog sistema da integrira, inače u samome sistemu pozitivno vrednovanu i hvaljenu, »znanstveno-tehnološku revoluciju«, Castells nalazi u tome što se djelovanje dirigitirane privrede ne temelji na poboljšanju proizvoda i procesa proizvodnje, nego na ispunjenju plana koji je već svojim sistemom računovodstva bio prepreka za tehnološke i organizacijske inovacije, što je nepostojanje međunarodne i domaće konkurencije otklanjalo pritisak na privredne organizacije da inoviraju proizvodnju,¹ što vertikalni ustroj proizvodnje nije omogućivao sinergijske veze proizvodnje i istraživanja i gdje je sistemski onemogućena, odnosno ne potiče se društveno/kulturnu povratnu informaciju inovatorima i institucijama inovacije, što je vojno-industrijski kompleks, »gdje su se gubili najveći talenti i najbolja oprema« (2003.: 39), usisavao ogromne ekonomske resurse, znanja i tehnologije i zatvarao ih u sebe, što je ideološka represija i politička kontrola informacija suzbijala telekomunikacije pa i uporabu osobnih računala. »Nedostatak interakcije fundamentalne znanosti, primijenjenih istraživanja i industrijske proizvodnje vodio je velikoj krutosti u sustavu proizvodnje ..., i to baš u momentu kada je napredak informacijskih tehnologija ovisio o stalnoj interakciji raznih tehnoloških područja na osnovi njihove komunikacije putem računalnih mreža« (2003.: 43), pa se »visokoobrazovano stanovništvo našlo zatvoreno u zamci tehnološkog sustava koji se sve više udaljavao od drugih industrijskih društava« (2003.: 47). Krutost državne birokratske organizacije potvrdila je svoju nesposobnost za unaprijedjenje proizvodnih snaga društva.² U osnovi je, dakle, ri-

¹ U razgovoru, boraveći u Podmoskovlju kao student, pitao sam jednoga sovjetskog znanstvenika (akademik iz prirodnih znanosti koji je tvrdio da je filozofija, osim spoznajne teorije, sasvim zastarjela) zašto su sovjetski proizvodi namijenjeni širokoj potrošnji dizajnerski neprivlačni, izgledaju tako kao da ih se i ne želi prodati. Odgovorio je: »Mi za to nemamo vremena«. Kao da nema pritiska potrošača, potražnje na proizvođače, tj. kao da ne postoji tržište, jednako kao primjerice u motora za osobne automobile koji troše velike količine goriva (pošto nafte ima u izobilju i može biti jeftina), a pritiska nema jer je sistemski zadan »sklad« između proizvodnje i potrošnje (potrošnja je planom predodredila proizvodnju), proizvodna svrha je ispunjena ostvarenjem zadatih ciljeva: ciljevi su odlučujući, a sredstva sporedna. Tu se javljaju dvije poznate posljedice: s jedne strane, masovno se razbacuju sredstva (nema unutarnjeg mehanizma koji bi nametao uštedu sirovina, radne snage itd.), a zatim, pošto je potrošnja već određena, pa proizvod ne mora 'sam sebe da prodaje', njegova funkcionalnost, estetska privlačnost, usavršenost i slično nisu od velike važnosti« (Lazić, 1987.: 26). S druge, pak, strane, žurba na koju cilja akademik, iako se ne može smatrati valjanim odgovorom na postavljeno pitanje, utemeljena je u nekoj drugoj dimenziji stvarnosti, tzv. zaostajanju i resantimanu u vezi s tim.

² »Paradoksalno, ali sustav koji je izgrađen pod parolom razvitka proizvodnih snaga nije mogao savladati najvažniju tehnološku revoluciju u ljudskoj povijesti« (Castells, 2003.: 73). Ili, ono što se prikazivalo kao teorijska legitimacija poretka nije prepoznato u vlastitom društvu, a kad je to učinjeno, kad je u uskom krugu ljudi »procurio« taj teorijski uvid primijenjen na to isto društvo, došlo je do njegove zabrane. Naime, »u travnju 1983., oko šest mjeseci nakon Brežnjevljeve smrti, na Odjelu za sociologiju Instituta za ekonomiju i indu-

ječ o monopolu države nad društvom. Ako je nesposobnost sustava prilagoditi se zahtjevima informatičkog društva ključni razlog njegova sloma, onda je, smatra Castells, »buđenje nacionalnog identiteta, bilo povijesno ukorijenjenog ili politički izmišljenog, najprije izazvalo i konačno razorilo sovjetsku državu« (2003.: 48). Ali i to zahvaljujući dobrim dijelom vlastitoj konstrukciji.³

3. Postsocijalističke strategije transformacije

Hrvatska se, nakon sloma socijalizma, našla u strukturalno sličnim prilikama kao ostale socijalističke zemlje. Iznova je na djelu pojava nazvana prvobitnom akumulacijom, novo restrukturiranje cijeloga društva, temeljnih odnosa u njemu i njio-

strijsko inženjerstvo Sovjetske akademije znanosti u Novosibirsku okupilo se 120 sudionika iz 17 gradova da bi raspravljali o jednom hrabrom izvješću koje je otkrivalo 'znatno zaostajanje proizvodnih odnosa u sovjetskom društvu za razvojem proizvodnih snaga'... Njegovo je raspačavanje bilo zabranjeno i bilo je označeno kao 'dokument za ograničenu uporabu', svaki je primjerak bio numeriran za isključivu uporabu sudionika sastanka. Za vrijeme skupa u Novosibirsku dva su primjerka nestala. KGB ih je odmah pokušao pronaći; pretražio je cijeli Institut i zaplijenio sve primjerke sudionika skupa kao i originalni rukopis izvješća. Tatjana Zaslavskaja nije mogla zadržati niti jedan primjerak svojeg vlastitog izvješća, a tek ga je 1989. primila na dar od BBC-ja iz Londona« (Castells, 2003.: 56). Malo općenitije, a time svakako i jednostavnije, tumačenje sloma socijalizma, što ga se često navodilo (kao mogući razlog njegovog neuspjeha) već od samog početka njegove izgradnje i ne samo među protivnicima socijalizma, već i među njegovim gorljivim zastupnicima nudi C. Taylor (2002.: 103): »Pad komunističkih društava konačno je i neporecivo pokazao nešto što su mnogi već dugo slutili: industrijskom društvu neophodni su tržišni mehanizmi nekakve vrste, i to iz razloga ekonomske efikasnosti (izvjesno) i iz razloga slobode (vjerovatno). Na Zapadu ima ljudi koji se raduju što je ova lekcija konačno savladana i kraj hladnog rata doživljavaju kao povod za slavljenje sopstvene utopije, slobodnog društva koje je bez ostatka uređeno bezličnim tržišnim odnosima, gdje je uloga države ograničena i svedena na minimum. Što je jednako iluzorno. Stabilnost, a otuda i efikasnost, ne bi mogle preživjeti totalno povlačenje države sa područja ekonomije, a pitanje je koliko dugo bi i sloboda opstala u kompetitivnoj džungli koju bi sa svim ugrađenim nejednakostima i eksploatacijom proizveo kapitalizam oslobođen svake kontrole«.

³ »Sovjetska je država priznavala nacionalni identitet, s čudnom iznimkom ruskog identiteta, ali je u isto doba definirala identitet u institucijama ustrojenim na osnovi teritorijalnosti, dok su nacije bile izmiješane po cijelome Sovjetskom Savezu. U isto doba država je provodila nacionalnu diskriminaciju i zabranjivala izražavanje nacionalne autonomije izvan sfere komunističke moći. Takva je kontradiktorna politika stvorila vrlo nestabilnu političku konstrukciju koja je trajala samo dok se provodila sustavna represija uz pomoć nacionalnih komunističkih elita koje su nalazile svoj interes u sovjetskoj federalnoj državi. Ali usmjerenjem identiteta u nacionalističko/etničko samoodređenje kao jedinu prihvatljivu alternativu vladajućoj socijalističkoj ideologiji, dinamika sovjetske države stvorila je uvjete koji su poljuljali njenu vladavinu. Politička mobilizacija nacionalno utemeljenih republika, uključujući Rusiju, protiv nadgradnje anacionalne federalne države bila je poluga koja je, zapravo, u konačnici dovela do pada Sovjetskog Saveza« (Castells, 2003.: 559).

ve legitimacije. Zauzimanje novih položaja u procesu pretvaranja, kako bi rekao K. Marx (1947.: 684), individualnog u privatno vlasništvo (pretvaranje individualnog rada utemeljenog na kooperaciji u privatno prisvajanje zemlje i sredstava za proizvodnju što ih je proizveo sam rad), upravo i obilježuje razdoblje transformacije ili tranzicije – kako se već uobičajilo nazivati početak ovog procesa, u kome se, kao oruda za integraciju, uvodi nove institucije i pravila djelovanja. Izbor strategija transformacije, što znači i izbor načina ugradnje ovih oruda i vrijednosnih sustava njihove legitimacije, kakve stvaraju nove društvene elite, znači procjenu i valorizaciju ukupnih resursa s kojima raspolaže svako postsocijalističko društvo.

Moć mogućih strategija, tj. njihova sposobnost proizvodnje ciljane ili očekivane promjene odnosno nove, prihvatljive i uvjerljive podjele (jer, gdje su vizije tu su i divizije), nije podjednaka. »Da bi se promijenio svijet treba promijeniti način na koji se svijet pravi, odnosno viđenje svijeta i praktične postupke pomoću kojih se grupe stvaraju i održavaju« (Bourdieu, 1998.: 156). Ovo stvaranje ne nastaje iz ničega; uspjeh u nametanju nove (ili stare) vizije (i podjele) ovisi o njezinu društvenom autoritetu stečenu u prethodnim borbama i o utemeljenosti na sklonostima ljudi na koje se odnosi, da se zapravo otkriju i potvrde stvari što u nekoj obliku već postoje, da se ono što je implicirano učini vidljivim i eksplicitnim. »Moć pravljenja grupa, manipuliranja objektivnom strukturom društva«, moć označavanja, imenovanja, postavljanja, kaže P. Bourdieu (1998.: 157), najvažnija je društvena moć. Jer, simbolička je moć spoznata i priznata ekonomska, politička i kulturna moć. Moguće strategije, međutim, svoju moć crpe i iz samoga radikalnog prevrata, što uključuje – kako kaže R. Harker (1990.: 101), u nastojanju da Bourdieovu teoriju učini prikladnom za analizu ne samo reprodukcije već i preobrazbe društva – »prekid u percepciji povijesnih prilika koja je kontrolirana od strane *habitus*a (rušenje lažne svijesti, zbacivanje vladajuće hegemonije), te preusmjeravanje pozornosti na novi skup načela ('istinsku' svijest, suprotnu hegemonijsku transformaciju)«. Sama situacija (prevrat, problemi društvene /dez/integracije, itd.) i u njoj drugi akteri sa sličnim ili različitim strategijama dopunjavaju burdijevsku »matricu« o kojoj ovisi moć i uspjeh određene zamisli, odnosno strategije transformacije. Ali, ona koja pobijedi, tj. nametne se kao novi hegemon, ne mora nužno biti u zadanoj situaciji i najmoćnija; jer, ne korespondira s općim uvjetima u kojima djeluje. Moć može biti skrivena i neprepoznata u pobjednika. U tom slučaju zatečeni ukupni društveni resursi nisu optimalno već tek djelomično iskorišteni, zakočeni ili blokirani.

Ali, postsocijalistička društva i njihove strategije transformacije ne sučeljavaju se samo s problemima vlastite tranzicije, ugradnje građanskih i kapitalističkih obrazaca i institucija u vlastiti način reprodukcije, već sudjeluju i u općem, globalnom procesu transformacije. Posrijedi je, moglo bi se reći, dvostruka tranzicija ili tranzicija u tranziciji. Ta postsocijalistička transformacija bila bi već treća modernizacija. U relativno kratkom vremenskom odsječku, za većinu postsocijalističkih zemalja malo više od jednoga stoljeća, dogodila su se tri diskontinuiteta: tri eksproprijacije, tri »prvobitne akumulacije«, tri modernizacije. Iskustvo o ovom procesu, suvremenoj modernizaciji postsocijalističkih zemalja daje posebnu »aromu«, čini

ih opet specifičnim⁴ u općem procesu moderniziranja, što nikog ne ostavlja ravnodušnim. Moglo bi se, ne bez osnova, govoriti i o tome kako »su i zemlje koje nikada nisu imale komunistički režim danas djelomice i same postkomunističke« (Puhovski, 2001.: 9), jer su izgubile onog »značajnog drugog«, uslijed čega, u novim okolnostima, (pre)ispituju svoj identitet, a i u višestrukom su interaktivnom odnosu s bivšim socijalističkim zemljama, pa prema tome i s onim procesima i pojavama što se u njima zbivaju. »Mi ne ulazimo sada«, kaže donekle već polemički A. Giddens (1998.a: 15), »u period postmodernosti već prije u period u kojem posljedice modernosti postaju radikalnije i univerzalnije nego što su bile ranije«. Preobražaji koje je donijela modernost prošireni su na cijeli svijet, a njihova dubina ili snaga prodire u osobne i najintimnije značajke svakodnevnog života suvremenog čovjeka. »Modernost je, imanentno globalizirajuća – to je očigledno kada se imaju u vidu neke od najosnovnijih karakteristika modernih institucija, uključujući na prvom mjestu njihovu iskorijenjenost i refleksivnost« (Giddens, 1998.a: 68). Pod iskorijenjenošću Giddens razumijeva »'izdizanje' društvenih odnosa iz lokalnih konteksta interakcije i njihovo restrukturiranje« (1998.a: 30), što znači i napuštanje ili ograničenje lokalnih običaja, ukorijenjenih vrjednovanja i postupaka i obrazovanje, u rekombiniranom vremenu i prostoru, svjetskohistorijskog okvira za djelovanje i postizanje iskustva.⁵ U suvremenim uvjetima, mjesto, naš lokalni svijet, u kojem smo sve donedavno bili vrlo čvrsto ukorijenjeni, »postaje sve više *fantazmagorično*: ...lokalitete potpuno zaposjedaju i oblikuju društveni uticaji koji su od njih veoma udaljeni. Ono što strukturira lokalitet nije jednostavno ono što je na sceni prisutno; 'vidljiv oblik' lokaliteta skriva udaljene od-

⁴ Kada sam 1994. na jednom istraživačkom zadatku, aktivno sudjelovao u razgovoru na sastanku s ljudima koji su raspravljali o humanitarnoj pomoći žiteljima njihovog mjesta koje je stradalo u ratu, predložio sam im da rang-listu za pomoć oblikuju davanjem određenog broja bodova za pojedinu vrstu ugroženosti – postupak svojstven racionalnom djelovanju birokratske organizacije; to su odmah svi uglas odbili, jer da je to slično onome kako se radilo u socijalizmu, te da će oni to, znajući svakoga, utvrditi kroz razgovor. Neposrednost i osobno poznavanje dobili su prednost nad racionalnim i formalnim birokratskim procedurama. Ovdje je znanje, odnosno iskustvo iz samoupravnog socijalizma postalo sastavni dio nove stvarnosti.

⁵ Iskorjenjivanje uobičajeno znači i novo ukorjenjivanje. Nadmašivanje lokalnog, nadomešćuje se stvaranjem šireg, obuhvatnijeg i apstraktnijeg okvira orijentacije i djelovanja. Dobar je primjer za to u studiji E. Webera o modernizaciji francuskog seljaštva u razdoblju od 1870. do 1914., dakle u razdoblju od jednog velikog poraza do jedne velike i s velikim pretjerivanjima slavljene pobjede. To je vrijeme pofrancuženja Francuske, vrijeme u kojem se zbivala »dezintegracija lokalnih kultura kroz modernizam i njihovu apsorpciju od dominantne civilizacije Pariza i škole« (Weber, 1983.: 691) i u kojem je, osim ekonomskih, političkih i drugih agenata promjene, značajnu ulogu imala i vojna služba: kao agent emigracije (jer se znatan dio regrutiranih nije vraćao u svoje domove), moderniziranja i prosvjećivanja. Francuska 1870. nije unificirana, kaže E. Weber, ne korespondira s onim što je M. Mauss nakon Prvoga svjetskog rata prepoznao kao naciju – kao stvarnu mentalnu, kulturu i moralnu zajednicu. Seljaštvo je u tom razdoblju prošlo kroz »'mašinu' škole i armije..., ušli kao seljaci i izašli kao Francuzi« (Taylor, 2000.: 225).

nose koji određuju njegovu prirodu« (1998.a: 28). Društvene prakse u modernom svijetu izložene su stalnim promjenama i stalnim preispitivanjima. Negdašnju ustaljenost i samorazumljivu repetitivnost dovodi se u pitanje. Društvene su prakse prožete novim informacijama o njima samima i tako, reflektirane, sadržinski mijenjaju svoja obilježja. »Ono što predstavlja karakteristiku modernosti nije ljubav za novo po sebi, već je to pretpostavka potpune refleksivnosti koja, naravno, uključuje i refleksiju o prirodi same refleksije« (1998.a: 45). Samo društvo, kao predmet proučavanja sociologije i drugih društvenih znanosti u uvjetima kasne modernosti, nije na uvid dano u svojoj neposrednosti. Ono se u tom obliku gubi i prekriva diskursima, pojmovima i teorijama što »stalno kruže, 'ulaze i izlaze' iz onog što predstavlja predmet njihovog proučavanja... Na taj način oni refleksivno restrukturiraju vlastite predmete koji su sami naučili da sociološki misle. *Modernost je po sebi duboko i imanentno sociologizirana*« (1998.a: 49).

Globalizacija, dakle, računa s iskorijenjenošću i refleksivnošću, uzima ih kao nužan uvjet vlastitoga utemeljenja. Ali, time ona lokalno ne poništava, već ga restrukturira. Kao intenzifikacija odnosa na svjetskom planu, globalizacija »povezuje udaljena mjesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i *vice versa*... *Lokalni preobražaj* je isto tako dio globalizacije, kao što predstavlja i dio širenja društvenih veza u vremenu i prostoru« (1998.a: 69). Sociolozi stoga, misli Giddens, pozornost imaju preusmjeriti s pojedinih i omeđenih društava na problematiku vremensko-prostornog razdvajanja, na napetosti što se pojavljuju između lokalnih i udaljenih oblika i događaja, lokalnih angažmana i interakcija na daljinu. Jer, svakodnevni pojavni svjetovi, oni s kojima su pojedinci u rutinskom dodiru, u uvjetima su kasne modernosti najvećim dijelom »u doslovnom smislu globalni«, neovisno o tome što svako živi lokalnim životom (Giddens, 1998.b). Preusmjeravanje pozornosti ne znači i zanemarivanje: posebnosti, lokalnog, ukorjenjivanja itd. Isti procesi koji proizvode odnose koje obilježuje apstraktnost, iskorijenjenost, refleksivnost, fragmentarnost i privatiziranje, omogućuju i svijet poznatosti i neposrednosti, ukorijenjenosti i lokalnosti. »Iako se slika visokih, bezličnih grupa građevina u centru grada često predstavlja kao sažetak pejzaža modernosti, to je pogrešno. Podjednako je karakteristična za modernost obnova relativno malih i neformalnih mjesta« (Giddens, 1998.a: 137). Zmajeva kočija, »jureća mašina ogromne snage... koja mrvi one kojoj se opiru«, slika kojom Giddens nastoji predstaviti modernost, nije bez unutar-njih napetosti, kontradikcija i ambivalentnosti. Ona u sebi sadrži i snage što vuku i na drugu stranu. Zato odnos globalnog i lokalnog nije jednostavno prevođenje lokalnih odnosa u globalne apstraktne sustave, već je višeslojan i višeznačan. I vlastito tijelo, uostalom, negdje treba smjestiti. Tako i alternativu svijetu kasne, visoko razvijene modernosti (kapitalizma, industrijalizma, nadzora, tj. kontrole informacija i društvenog nadgledanja, te industrijalizacije rata), kao realnu utopiju, projekt usmjeren budućnosti, Giddens povezuje s »imanentnim tendencijama razvoja« suvremene modernosti. To moguće globalno društvo naziva postmodernošću, a njegovu jezgru, koju bi obilježavala podružljiva ekonomska organizacija, uskladen globalni poredak, sustav planetarne brige i transcendiranje rata, naziva postoskudničnim sustavom.

4. Konoba u svjetskom casinu

Socijalizam koji se nastojao prikazati alternativom građansko-kapitalističkom poretku, doživio je slom, jer se nije, zanemari li se i njegove mnoge ostale »slabosti«, uspio, prema M. Castellsu, prilagoditi zahtjevima novoga, informatičkog, umreženog društva, a Giddens će reći da on i nije mogao biti alternativa te ga označuje kao sistem ekonomski neefikasnog i autoritarnog načina upravljanja industrijalizmom. Novi je globalni poredak uspostavljen, instaliran, i prije sloma socijalizma. Pad socijalizma ga je dodatno ojačao: proširenjem prostora njegova otvorenog djelovanja i povećanjem uvjerljivosti. Tu promjenu, to nastupanje primjerno je prikazala u D. Harveyeva formula »sažimanje vremena-prostora«. Naime, konvergencijom globalne deregulacije financija, novih informatičkih tehnologija i upravljačkih tehnika, osamdesetih je godina stvoreno globalno tržište kapitala, na kojemu je, zahvaljujući brzini transakcija, došlo do »fenomenalne količine prekograničnih financijskih tokova« (Castells, 2000.: 459). Vješti financijski analitičari opremljeni kompjutorskim programima »sjede na svjetskim čvorištima selektivne telekomunikacijske mreže i igraju se, doslovno, s milijardama dolara. Glavna kartaska prostorija toga elektroničkog *casina* tržište je valutama...« (Castells, 2000.: 459). Brzina transakcije u toj globalnoj kockarnici odlučuje o postizanju profita, dobitku i gubitku. Ovo kockanje novcem i vremenom u globaliziranom prostoru proizvodi monetarne krize, strukturalne nestabilnosti privrede, unosi nesigurnost u mase stanovništva – radnog i onog što je prestalo s radnim aktivnostima, »uništava se kolektivno iskustvo društva s obrascem ponašanja 'odgođenog zadovoljstva', nanosi se temeljna šteta društvenoj predodžbi o povezanosti između proizvodnje i nagrade, rada i smisla, etike i bogatstva« (Castells, 2000.: 461).

Mase radnog stanovništva, funkcija, regija i lokalnih sredina stavljene su u stanje sve veće neizvjesnosti i smanjene moći predviđanja. Nove tehnologije što omogućuju rast fleksibilnosti u radnom procesu i mobilnost kapitala sudarili su se, uz, kad je to bilo potrebno, političku pomoć (Thatcher, Reagan) s ukrućenom radnom snagom, pa je i ona mobilizirana tako što je došlo do njene dezagregacije i individualizacije (bez kolektivne zaštite ili sa smanjenjem njenog utjecaja). Tamo pak, gdje su sindikati očuvali svoju moć, kao u nekim razvijenim zemljama Evropske Unije, zaštita zaposlenih i povijesno osvojenih prava, uza stalnu izobrazbu za nove, tehnološkim promjenama uvjetovane, radne zadatke, plaćena je strukturnom nezaposlenošću. Fleksibilizacija radnog procesa i tržišta radne snage posve destabiliziraju radne odnose industrijskog društva; i stabilnost radnoga mjesta i trajanje radnog staža pojedinaca. U najrazvijenijim industrijskim zemljama, povremeni i privremeni rad novi su masovni oblici radnih odnosa, a u nekima i samozapošljavanje, nekoć svojstveno za pretežno seljačko društvo. Nove informacijske tehnologije i organizacijski oblici omogućili su uspostavljanje novih odnosa rada i kapitala, uzdigli su ih iz lokalnih ili regionalnih granica i globalizirali. »Sposobnost okupljanja i raspršenja rada na specifičnim projektima i zadacima bilo gdje u svijetu, u bilo koje vrijeme, stvorila je mogućnost oblikovanja virtualnog poduzeća kao funkcionalne cjeline« (Castells, 2000.: 307), u koju su ugrađeni mehanizmi stalnog isključivanja i uključivanja (ljudi, djelatnosti, lokalnih sredina).

Fleksibilizacija se nije zadržala, smatra M. Castells, samo na području tržišta radne snage, ona u razvijenom zapadnom društvu prožima sve oblike života, pa se širi i na međuljudske odnose: na institucije obitelji i braka – rast broja samačkih kućanstava, brakova i obitelji bez djece, neporodičnih domaćinstava, zaposlenost žena, razvedenih brakova i drugih, za stabilnu patrijarhalnu obitelj (roditelji s djecom) nesvojtvenih kategorija, ali i na seksualne prakse – homoseksualni parovi, promjene u seksualnom ponašanju (smanjenje seksualnih zabrana i polja seksualne devijantnosti) (Castells, 2002.). Proces individualizacije, kroz fleksibilizaciju i obitelji i radnog mjesta, stavlja pojedince u nove i institucionalno nezaštićene uloge. Globalizacijski procesi remete ustaljene odnose, norme i ponašanja te postavljaju zahtjeve za oblikovanje fleksibilne ličnosti.

Razvijeni telekomunikacijski sustavi, uz druge oblike komunikacija, omogućuju širenje proizvodnje i usluga širom svijeta, ne zahtijevaju, dakle, koncentraciju i centralizaciju, već raspršenost u prostoru i povezanost u visokoorganiziranim mrežama s njihovim upravljačkim i kontrolnim središtima. U globalnoj umreženoj ekonomiji razvijene usluge (financije, osiguranje, nekretnine, savjetovanje, marketing, prikupljanje informacija, istraživanja, znanstvena otkrića, itd.), dakle, djelatnosti što se bave stvaranjem znanja i protokom informacija, u središtu su proizvodnih i drugih aktivnosti. S obzirom da im je svima u osnovi razvijen telekomunikacijski sustav i one se, načelno, mogu neometano širiti po cijelome svijetu. Istraživanja su, međutim, »ustanovila drukčiji prostorni obrazac, koji označava istodobno raspršenje i koncentraciju razvijenih usluga« (Castells, 2000.: 405). Šire se svuda, i po zaposlenosti i po udjelu u BNP-u, ali u nekoliko čvornih središta dolazi do koncentracije onih aktivnosti i funkcija što su, po moći i vještinama, na najviše rangiranim mjestima. Tako, New York, Tokio i London, prema istraživanju S. Sassen, zajednički dominiraju u međunarodnim financijama i većini savjetodavnih i poslovnih usluga.⁶ Koncentracija djelatnosti

⁶ Ovi gradovi, čvorišta svjetske mreže, djeluju kao komandna uporišta u organizaciji svjetske privrede, financijskih poslova i specijaliziranih usluga, kao mjesta proizvodnje inovacija u vodećim industrijama i kao tržišta proizvoda i inovacija (Sassen, 2001.). Njihov položaj nije, međutim, zajamčen, kao što nije zadan ni položaj gradova izvan mreže ili na periferiji. Mreža je dinamična i otvorena. »Široko prihvaćeno uvjerenje, da će gustoće i aglomeracije postati zastarjele jer napredak u globalnoj telekomunikaciji dopušta maksimalnu raspršenost stanovništva i sredstava, loše je zamišljeno. Upravo je zbog teritorijalne raspršenosti koja je olakšana telekomunikacijama, aglomeracija određenih centralizirajućih aktivnosti naglo porasla« i usmjerava se na razvoj specijaliziranih geografskih kontrolnih mjesta, globalnih gradova, u međunarodnom ekonomskom poretku (Sassen, 2001.: 5). Položaj globalnih gradova ojačan je rastom međunarodnih ekonomskih odnosa. »Velika ekspanzija međunarodnih financijskih transakcija, integracija tržišta dionicama u globalnu mrežu, i rast internacionalnih tržišta proizvođačkih usluga postali su dio ekonomske osnove mnogih velikih gradova«, poput New Yorka, Londona, Tokija, Pariza, Frankfurta ili Hong Konga, u kojima se »koncentrira disproporcionalan udjel ovih transakcija i tržišta« (Sassen, 2001.: 196). Tako, ispitivanje globalizacije kroz koncept globalnog grada, koje poduzima S. Sassen, uz ostalo, »stavlja, smatra ona, naglasak na pitanja moći i nejednakosti...

višega stupnja u čvorištima mreža, odnosno u pojedinim velikim gradovima, uvjetovana je, uz dugu tradiciju svjetske trgovine i bankarstava, time što korporacijama u tim sredinama, u uvjetima fleksibilizacije tržišta, stoji na raspolaganju kvalitetno osposobljena specijalizirana radna snaga, koju ne trebaju usvojiti, a može je se pribaviti u potrebnim količinama i kad im odgovara, jer im kombinacija svjetskog umrežavanja i njihovih rasutih pomoćnih mreža omogućuje fleksibilnost, jer nevoljko napuštaju znatne nekretnine u tim gradovima, jer su im, u uvjetima osiguranja poslovnih odluka (zaštita od prisluškivanja) nužne poslovne veze licem-u-lice⁷ te zato što te metropole visokim stručnjacima nude mogućnosti napredovanja i postizanja povlaštena položaja (od izdvojenih škola za djecu, do potrošnje za umjetnost i zabavu).

Mada, dakle, osnova na kojoj su mreže utemeljene omogućuje raspršenost i decentralizaciju, one su, uza svu raspršenost i učvoravanje, ipak »konfiguracije diferenciranog i hijerarhiziranog organiziranja naselja« (Soja, 1989.: 148). Istraživački i inovacijski dio procesa proizvodnje koncentrirana se u jednim, visoko kvalificirana proizvodnja u drugima, proizvodnja na tekućoj vrpici kao nekvalificirani ili polukvalificirani rad u trećima, a održavanje tehnologije i podrška u četvrtim središtima. U sistemu proizvodnje provodi se i decentralizacija i hijerarhizacija poslova različitih razina kvalificiranosti. Mreža, kao otvorena struktura, nije stabilna, tj. ona ne osigurava zauzete položaje; poredak u njoj niti je po sebi stalan niti siguran i izložen je mijenama uslijed izrazito snažne natjecateljske naravi ambijenta u kojemu djeluje. Svjetske mreže, sa svojim središtima i čvorovima, reproduciraju se regionalno i lokalno; svaka zemlja, osim isključenih i marginaliziranih, svojim je

ističući rastuće nejednakosti između sektora i prostora grada koji su visoko pozicionirani i duboko podređeni« (Sassen, 2005.: 40). Integracija postsocijalističkih društava i njihovih gradova u globalnu svjetsku mrežu »podrazumijeva javnu politiku koja podstiče razvoj tržišta, ekonomsko restrukturiranje u znaku deindustrializacije i rasta sektora usluga, kao i rastuću društvenu diferencijaciju. Najupadljiviji procesi urbanih promjena u ovakvom ambijentu su: 1. privatizacija stanova; 2. komercijalizacija gradskih historijskih jezgara; 3. pojačana rezidencijalna migracija; 4. rezidencijalna i komercijalna suburbanizacija, i 5. porast socioprostorne segregacije« (Vujović, 2003.: 123, 124). Riječ je, dakle, o reorganizaciji velikih gradova postsocijalističkih društava, koja je i početak njihove integracije i umrežavanja. Na temelju početnog iskustva, tamo gdje su te promjene najvidljivije (Budimpešta, Prag, Varšava) moglo bi se, kaže A. Mitić, reći da su ti gradovi »poluperiferijski modaliteti (sa svojim poluperiferijskim mjestom u svjetskoj hijerarhiji gradova) koji podrazumijevaju oblikovanje ne prema uzoru već prema potrebama globalnog kapitala. Tako se formiraju specifični tipovi gradova, kao uostalom i specifični tipovi društava kojim pripadaju ti gradovi, koji pružaju mogućnost opstanka i razvoja svjetskog kapitala, kroz njegovo globalno širenje« (Mitić, 1999.: 119).

⁷ Razvoj telekomunikacijskih sredstava omogućuje uzdizanje iz lokalnih okvira u sve apstraktnije okvire djelovanja, čime se smanjuje učestalost i važnost odnosa licem-u-lice, ali potiče i tzv. privrednu špijunažu, uslijed čega nastaje potreba za poslovnim odnosima licem-u-lice. Proizvodnja osnovnoj intenciji suprotnih i neželjenih posljedica. To je, čini se, »sudbina« cijele suvremene tehnologije.

mrežama, središtima i čvorovima integrirana u globalne, svjetske mreže. I u njima su naselja hijerarhijski organizirana i u njima postoji uključivanje i isključivanje i u njima postoji nestalnost i nesigurnost.

Suvremeno se društvo, kaže Castells, konstituira oko tokova kapitala, informacija, tehnologije, organizacijske interakcije, slika, zvukova i simbola. Tokovi su »smislene, repetitivne, programirane sekvence razmjene i interakcije između fizički razdvojenih mjesta koja drže društveni akteri u gospodarskim, političkim i simboličkim strukturama društva« (Castells, 2000.: 438). Novi prostorni oblik umreženog društva Castells naziva prostorom tokova; to je sustav mreže komunikacija (elektroničkih impulsa), čvorova i središta, te menadžerskih elita koje upravljaju sistemom i materijalni je oblik podrške dominantnim procesima i funkcijama u informatičkom društvu. Naspram prostora tokova nama je znani prostor mjesta. Prostor tokova izmješten je iz mjesta, njegove kulture i povijesnosti, on je globalno povezan i mjesto mu, prema logici djelovanja, nije ni potrebno. Menadžerske elite su stoga kozmopolitske, dok je narod, ukotvjen u prostoru mjesta, lokalan i živi u svojoj kulturi i povijesti. One imaju sposobnost, i to je temeljni oblik njihove dominacije, vlastitog organiziranja i oblikovanja, uz istodobno segmentiranje i dezorganizaciju masa koje svoje interese prepoznaju unutar prevladavajućeg interesa. One stvaraju vlastite i prostorno i/ili simbolički separirane zajednice,⁸ »prostorno ograničenu supkulturu međusobno umreženih osoba,... životni stil i oblikovanje prostornih formi čiji cilj jest unificiranje simboličkog okoliša elite širom svijeta, što ukida povijesnu ulogu svakog mjesta« (Castells, 2000.: 442). Nasuprot njima je velika većina ljudi koji još žive u mjestima, a čija se, pak, značenja i dinamika znatno mijenjaju pod utjecajem moći i funkcija organiziranih u prostoru tokova. »Vladajuća tendencija ide prema horizontu umreženoga, bezpovijesnog prostora tokova, nastojeći nametnuti svoju logiku naspram raštrkanih, segmentiranih mjesta, sve više međusobno nepovezanih i sve manje sposobnih za diobu zajedničkih kulturnih kodova. Osim ako se između ta dva oblika prostora namjerno ne izgrade kulturalni i *fizički* mostovi, možda idemo u susret životu u paralelnim svjetovima čija se vremena ne mogu susresti – jer su zakrivljena u različitim dimenzijama društvenog hiperprostora« (Castells, 2000.: 453).

Razvija se metamreža što se udaljava od većine ljudi, aktivnosti i mjesta, isključuje funkcije koje joj ne trebaju, skupine koje se pojavljuju kao višak, teritorije u kojima ne prepoznaje ikakvu vrijednost.

Nasuprot Giddensovom razumijevanju odnosa globalnog i lokalnog, odnosa koji ih sistemski ne razdvaja, jer ih proizvode isti procesi kasne modernosti, Castellsovo određivanje odnosa prostora tokova i prostora mjesta, čini se, ne ostavlja mogućnosti za takvu povezanost. Jedan prostor, komu pripada velika većina čov-

⁸ Tako se i na rubovima Zagreba, uz brzu gradsku prometnicu, gradi (pokraj Svete Nedelje) jedno naselje zatvorena tipa što je, prema izjavama investitora, namijenjeno uglavnom noj menadžerskoj eliti.

ječanstva, obilježuje ukorijenjenost u vlastito iskustvo, kulturu i povijest, a drugi, u kojemu su smještene menadžerske elite, konstruira se izvanpovijesno i izvanvremenski. Kako je to moguće? Može li se takvu isključivost lokalnog i globalnog empirijski potvrditi? Ili ipak, uza svu napetost i proturječnost, ovaj odnos karakterizira ambivalentnost i međusobna povezanost?

Globalno, informatičko ili umreženo društvo u načelu je otvoreno – u komunikaciji i pokretljivosti (prostornoj i društvenoj); to je pretpostavka mogućnosti njegova zasnivanja. Odatle participacija u procesima što ga proizvode i reproduciraju (s izuzetkom »crnih rupa« marginalnosti) zahvaća, na različite načine, i »prostore tokova« i »prostore mjesta«. Većina, smještena u svoj lokalni ambijent, svakako ne sudjeluje u moći što nastaje i kola kroz »prostor tokova«, ali u nekom obliku sudjeluje u informatičkoj mreži (u umreženu sustavu proizvodnje i/ili potrošnje) te su i u, mada posrednoj, vezi sa »središtima«, »čvorištima« i menadžerskom elitom. Neka vrsta paradoksa modernog društva sastoji se u tome što ono u svom načinu reprodukcije razgrađuje lokalno i uzdiže ga na apstraktne razine odnošenja, stalno proizvodi neidentično, s jedne strane, a s druge, postavlja nove zahtjeve za ukorijenjenjem, lokalnim i identitetom, koji, kad ga se (iznova) proizvede, nije ono na što se poziva i što je bilo naznačeno u cilju. Čak je i »megdonaldizacija«, iz iste računice koja je omogućila njezino svjetsko zaposjedanje, poprimila neka lokalna obilježja. Empirijski, dakle, valja istraživati ove veze i načine participacije u mrežama različitih vrsta i razina, distribuciju obilježja globalizacije, informatičkog ili umreženog društva u društvenom prostoru i njihove međusobne povezanosti. Zaoštrenost i suprotstavljenost dviju »prostornih logika«, »prostora tokova« i »prostora mjesta« (poput uostalom, nekih drugih bipolarnosti što ih se kao instrumentarij rabi u analizi društva), među kojima još nisu izgrađeni kulturni i fizički mostovi pa može završiti životom u »paralelnim svjetovima«, na čemu poentira Castells, pomaže, pak, jasnijem uvidu u temeljni karakter i smisao suvremenih društvenih promjena, što empirijska provjera ponekad može učiniti manje prozirnim. I ovdje postoji određena napetost, moglo bi se reći plodna, drže li se obje strane pod kontrolom, tj. ako se međusobno ne isključuju.

Postsocijalistička društva su se u svom procesu transformacije našla u situaciji što zahtijeva oblikovanje i stjecanje dvostrukog iskustva: jednog za kojeg se činilo da je samo potisnuto, a bilo je poznato i nasilnom intervencijom prekinuto, pa ga je trebalo, dakle, kao već poznat i usvojen obrazac, samo reaktivirati, te drugoga, što je posve nov i prethodni obrazac, s njemu odgovarajućim i uglavnom otprije poznatim institucijama, dovodi u pitanje i relativizira ih. Izbor strategije transformacije, što je domena društvenih elita, prije svih – političkih, u takvoj situaciji može biti odlučujući za uspješnost i brzinu integracije društva u globalne procese, u svjetsko umreženo društvo.⁹ U postsocijalističkim je zemljama socijalistička

⁹ Dobar primjer za to su različite strategije transformacije što su devedesetih oblikovane u Hrvatskoj i Sloveniji. Različit odnos spram zatečenih resursa, njihovo uključivanje/isključivanje u procese globalnog društva, odnos prema međunarodnim institucijama (MMF-u,

modernizacija obavila i dovršila pretvaranje seljaka u (industrijskog) radnika, a na postsocijalističku transformaciju stavljen je zahtjev deregulacije kapitala, fleksibilizacije tržišta radne snage, sa čime u vezi iskorjenjivanje lokalnih odnosa i njihovo uzdizanje na više, apstraktne i globalne razine umreženog društva. Spособnost

na primjer) što su prakticirale ove strategije, danas se manifestiraju u raznim oblastima društvenog života: uspješnost transformacije privrede (primjerice izvoz na zahtjevnija tržišta), stopa nezaposlenosti, broj i položaj umirovljenika, ili, demokratska konsolidacija, stupanj otvorenosti, tzv. integracijski procesi itd. Hrvatska je, vođena novooblikovanom strategijom transformacije, po svojoj prilici, investirala samo u jednu ili uglavnom u jednu vrijednost: »u samostalnu, suverenu i nezavisnu državu«. Inaugurirana je kolektivna, supstancijska vrijednost u ime koje se može žrtvovati i demokratsku proceduru, i slobodu medija i pravnu državu što se u vremenu tek nudilo kao mogućnost. Već je pobjeda na izborima stranke koja nema ekonomski program u vrijeme radikalnih društvenih promjena upućivala na slabu prilagodjenost nove političke elite »zahtjevima situacije«, tj. promišljenoj integraciji u globalne društvene procese. Ako se tako nije postalo subjektom integracije, ako je nedostatak ekonomskog programa značio desubjektivizaciju u ekonomiji, onda se postaje, kao uvijek, objektom nekoga drugog subjekta, u ovom slučaju globalnih, ekonomskih međunarodnih organizacija. Takvo usmjerenje dobro ilustrira svjedočenje Kire Gligorova, predsjednika Makedonije, o zaokupljenosti hrvatskoga predsjednika 1991. državom i teritorijem, a ne ekonomskim transformacijama i integracijama. »Ja sam, kaže Gligorov, 1991. bio u Celju na otvaranju jednog tradicionalnog sajma. Nazvao me Tuđman i rekao da bi se volio sastati sa mnom jer da mi ima nešto važno reći. Najprije nisam htio doći, a on me je molio da dođem na pola sata. Nisam ga mogao odbiti pa sam otišao u Zagreb. To je bilo prije granatiranja Banskih dvora. Stigao sam na aerodrom, a tamo me dočekao Hrvoje Šarić i došli smo pred Banske dvore. Upravo je bila smjena straže odjevene u srednjovjekovne odore. Izašao je neki pukovnik i rekao mi da me predsjednik čeka. Dovedli su me u jednu prostoriju u kojoj su već sjedili Stipe Mesić, Josip Boljkovac i još neki ljudi. Pozvali su me u Tuđmanov ured i ja sam bio nasamo s njim. Samo što sam sjeo, Tuđman je otišao do sefa i izvukao veliki smotuljak zemljopisnih karata. Prostro ih je po stolu, a na njima je bilo označeno svako selo koje će biti hrvatsko i svako koje će biti srpsko. Ono nešto malo što je ostalo, rekao je da će pripasti muslimanima pa nek' rade s tim što hoće. Ja ga slušam i mislim što hoće od mene. Rekao mi je da sam ja prijatelj s Izetbegovićem i da bi bilo dobro da odem u Sarajevo i da mu objasnim da je njegova ideja jedino rješenje za BiH. Tuđman je kazao: 'Bit će jedna muslimanska državica, ali to nije strašno jer će Srbi ići sa Srbijom, naši Hercegovci s nama i ostvarit će se san o velikoj Hrvatskoj.'« Na pitanje o tome tko je bio protiv prijedloga Europske Zajednice da s 5,5 milijardi dolara podrži već započete reforme, a da se Jugoslavija očuva u bilo kakvome obliku i da postane pridružena članica Zajednice, Gligorov odgovara: »Prvo se javio predsjednik Tuđman i kazao da ga ne zanimaju nikakve milijarde niti Europska zajednica, te da mu je osnovni cilj obnova hrvatske države« (*Novi list*, Rijeka, 5. 7. 2005.). Iz zaokupljenosti državom i teritorijem, uspostavlja se, zapravo država kao vrijednost »po sebi« ili autoritet bez svojstava. A kad ih se i uspostavi, nemaju svoj, poseban autoritet, jer bi time bio doveden u pitanje autoritet države »po sebi«: tako, u realnom životu, odredba o pravnoj državi ne obvezuje na progon zbog ubojstava i pljačkanja, odredbu o socijalnoj državi svakodnevno se poništava neoliberalnom politikom i nikog ne obvezuje na drukčije djelovanje, a na simboličkom planu odredbi o baštinstvu ZAVNOH-a ništa ne smeta što su uništeni ili devastirani gotovo svi znaci te baštine, jer ni ona nikog ne obvezuje ni na što.

umrežavanja je mjera sposobnosti postsocijalističkih društava da odgovore na postavljene zahtjeve, a način kako se to obavlja određuje mjesto pojedinačnog društva, odnosno njegovih aktera u globalnom društvu. Kao što se modernizam, a unutar njega, već je rečeno, i socijalizam, sudario u svom nastupu sa seljačkim pitanjem (prevladavajućom masom stanovništva slabe pokretljivosti), dakle, sa zastarjelošću seljaštva, tako se i društvo kasne modernosti sudara s načinom upravljanja industrijalizmom i njegovim zastarijevanjem.

Ako je u predmodernom, pretežno seljačkom društvu priroda određivala ritam seljačkog rada i način njegovog života, dakle, njegovu kulturu, a industrijsko društvo obrnulo taj odnos, tako što je prirodu uzelo kao laboratorij svoga djelovanja i podčinilo je svojim nastojanjima, onda informatičko ili umreženo društvo u vezi s tim postavlja novi zahtjev – da se kultura odnosi prema prirodi kao kulturi, tako što nastoji kultivirati prirodu, umjetno je očuvati »kao kulturni oblik: to je zapravo značenje ekološkoga pokreta – rekonstrukcija Prirode kao idealnog kulturnog oblika« (Castells, 2000.: 501). »Njegovanje kulturnog krajolika« (Schuh, 1996.) nije samo zahtjev ekološkoga pokreta, to postaje i dio društvene prakse i predmet državne regulative. Sâm se pejzaž, dakle, pojavljuje i kao artefakt i kao društveni odnos kojeg se uspostavlja u povodu tog artefakta.

Buharinov »glavni proces općeg ekonomskog razvoja« u kojemu državna prinuda i nije »čisto nasilje«, Giddensova »zmajeva kočija – jureća mašina ogromne snage koja mrví one koji joj se opiru«, ali je i ambivalentna, pa u sebi sadrži i suprotna kretanja, tako i Castellsova »metamreža« koja isključuje nepotrebne joj pojedince i skupine, djelatnosti, mjesta i teritorije, govore o istoj stvari; najopćenitijim »zakonima« modernizma, kasne modernizacije i umreženog društva. Na prvi se pogled čini kao da nam u osnovi priopćuju jedno te isto iskustvo: nesuglasje sa »zakonima« ili »kodovima« modernizacije siguran je put isključenja. Pa ipak, u sliku zmajevih kočija Giddens ugrađuje i iskustvo o moći toga kretanja, njegovim napetostima i ambivalentnostima. To je pomak gledišta, u kome i posljedice jednog kretanja ulaze u vidokrug modernog promatrača. To je iskustvo kasne modernosti o samoj modernosti, pogled i izvana i iznutra.

5. Restrukturiranje naselja u Hrvatskoj

Naslijede modernizma dvostruko obvezuje: da ga se očuva, da učinjeni napori imaju ili dobiju neki smisao, ali i da ga se mijenja, jer i ono je samo određena kristalizacija u stalnom procesu društvenog restrukturiranja. Organizacija prostora, njegova naseljenost, oblici te naseljenosti u uvjetima su modernosti izloženi stalnim mijenama, dinamizmu ukupnog društvenog restrukturiranja. Istodobno se pokazuje kako je riječ i o određenu kontinuitetu. Prostor je, kako kaže Castells (2000.: 436), kristalizirano vrijeme, u nj su upisane prethodne društveno-prostorne strukture. Socijalistička se modernizacija u Hrvatskoj »bavila« izvedbom, prije svega, velike transformacije, »pretvorbom« pretežno seljačkoga u industrijsko društvo. Naslijedila je rasuta i brojna, relativno malena seoska na-

selja rasprostrta na većem dijelu nacionalnog teritorija (osim Istočne Slavonije i dijelom Međimurja i varaždinskog kraja – Ban, 1970.), a malo gradskih i posebno malo većih gradskih naselja.¹⁰ Ostavila je, u razdoblju najintenzivnijih promjena, naseljsku strukturu svojstvenu društvima koja su bila izvrnuta modernizacijskim promjenama.

Tablica 1.

Naselja Hrvatske prema broju stanovnika 1961. i 2001.

Broj stanovnika	1961.		2001.	
	Broj naselja	Postotak	Broj naselja	Postotak
Bez stanovnika	-	-	105	1,6
Do 100 stanovnika	1.145	17,0	2.489	38,8
101 – 200	1.350	20,0	1.337	19,8
201 – 500	2.346	34,8	1.561	23,1
501 – 1.000	1.223	18,2	719	10,6
1.001 – 1.500	361	5,4	208	3,1
1.501 – 2.000	132	2,0	113	1,7
2.001 – 5.000	141	2,1	148	2,2
5.001 – 10.000	26	0,4	41	0,6
10.001 – 20.000	5	0,1	18	0,3
20.001 – 50.000	10	0,1	13	0,2
50.001 – 100.000	2	0,0	4	0,1
100.001 i više	2	0,0	3	0,0
Republika Hrvatska	6.743	100,0	6.759	100,0

Izvori: SZS, Popis stanovništva 1961, knjiga X: XXIII; DZS, Statistički ljetopis 2003: 62.

Znatno se povećao udjel najmanjih i najvećih naselja, onih do 100 i onih s više od 5.000 stanovnika. Povećanje broja najmanjih naselja dogodilo se na račun naselja koja su imala od 200 do 1.000 stanovnika, dakle, za hrvatske uvjete naseljenosti, manjih, ali i većih naselja. Mada se veličina naselja ne podudara posve s tipom naselja, može se reći kako se sukladno povećanju broja većih naselja povećao i broj gradskih naselja i broj, opet – za hrvatske uvjete, većih gradskih na-

¹⁰ Promjenu broja naselja može se izazvati na različite načine: »izumiranjem» ili nastajanjem, uključenjem u neko drugo naselje ili isključenjem iz nekog naselja itd. Tako, popis iz 1948. u Hrvatskoj bilježi 12.044, a onaj iz 1953. godine 6.704 naselja. Riječ je o tome da se je 1948. mnoge dijelove naselja (primjerice zaseoke) tretiralo posebnim naseljima. Od 1953. broj naselja je relativno stabilan.

selja, onih od 10.000 do 20.000 stanovnika. Za zemlju koja, osim postojanosti primorskih gradova, nije imala izraženu gradsku nastanjenost (u Hrvatskoj i Slavoniji je 1890. bilo samo 7,8% gradskog stanovništva), a ni osobito izražen kontinuitet procesa urbanizacije (Puljiz, 1977.), ovo povećanje gradskih naselja svakako je pridonijelo diverzifikaciji i obogaćenju njene naseljske strukture. Znatno veće smanjenje poljoprivrednog od seoskog stanovništva koje je u Hrvatskoj zabilježeno zadnjih pedesetak godina dokazuje, na jednoj strani, promjene što se zbivaju u samima seoskim naseljima, ali, na drugoj strani, na oblikovanje funkcionalno povezane mreže naselja. Već je pedesetih godina 20. stoljeća na cijelome prostoru Južne Evrope, od Atlantika – planinskih dijelova Galicije na sjeverozapadu Španjolske, do Crnog mora – planinskih područja Bugarske, neovisno, dakle, o ekonomskom i političkom sustavu u zemljama tog područja, zabilježena pojava izrazite deagrarizacije i depopulacije u nekima ruralnim sredinama. Ta je pojava, na temelju analize statističkih podataka o ukupnom stanovništvu, natalitetu, udjelu mladih u ukupnom stanovništvu, emigrantskim kretanjima i sl., zabilježena kako u dijelovima Francuske (Duplex, 1968.), tako u brdsko-planinskom području (Dilić i Hodžić, 1984.) i unutrašnjosti otoka Hrvatske (Friganović, 2001.). Popis stanovništva 1971. pokazao je da se u Lici, Gorskom Kotaru i Hrvatskom primorju u 75% naselja smanjuje broj stanovnika (Cvjetičanin i Puljiz, 1974.: 58). Znatno povećanje broja najmanjih, zapravo seoskih, naselja pojava je što u kontekstu modernosti znači smanjenje, a ponekad i prestanak, aktivnosti na značajnom dijelu nacionalnog teritorija. To je posljedica revalorizacije ukupnih resursa s kojima raspolaže neko društvo. Za masu su se stanovništva ugasili (i napušteni su) nekoć značajni resursi: obradiva zemlja, pašnjaci, šumski i sl. plodovi, ogrjev, ili rad u rudnicima itd. U uvjetima kasne modernosti njih se vrjednuje iznova, pa se neki od njih ponovo aktiviraju, često, u odnosu na prijašnje razdoblje, s izmijenjenom svrhom. Napuštene se rudnike preuređuje za turističke potrebe, močvare se ne isušuje, nego ih se kultivira, napuštene seoske kuće kupuju gradski umirovljenici ili svjetska menadžerska i kulturna elita, rijetke i ugrožene vrste, neke biotope i »prirodne« ambijente zaštićuje se, opet, ponajčešće u turističke svrhe. Prostor se opet reorganizira, postaje dio globalnoga, umreženog društva, pa se za nove potrebe gradi i novu mrežu.

Koliko su te nove potrebe prisutne i kakva se mreža naselja stvara ne može se vidjeti izvana, tretira li ih se homogenim cjelinama; mora se ući unutra i u njima prepoznati njihovu »anatomiju«: njihove obiteljske i obrazovne strukture, klasnu zasnovanost, komunikabilnost i fleksibilnost njihovih stanovnika te njihovu prostornu i društvenu pokretljivost, što je učinjeno istraživanjem *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije*.¹¹

¹¹ Analiza nekih ovih obilježja (onih kojima se oblikuju obiteljske i radne strukture) provest će se u idućem radu u ovom broju časopisa *Sociologija sela* (A. Hodžić: Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst). Prostorna i društvena pokretljivost nisu uvrštene u ovaj rad i bit će predmetom posebnog članka.

Istraživanje temeljem čijih rezultata ostvarujemo taj uvid provedeno je od kraja travnja do kraja lipnja 2004. godine na proporcionalnom stratificiranom slučajnom uzorku punoljetnog (18 i više godina) stanovništva Republike Hrvatske.

Uzorak je konstruiran na temelju popisa stanovništva 2001. godine. Anketa je provedena u, kako je i planirano, 154 naselja: u glavnom gradu, u 19 županijskih središta (od kojih su tri makroregionalna centra), u 27 ostalih slučajno izabranih gradskih naselja – dakle, u 47 od ukupno 123 gradska naselja, te u 107 slučajno izabranih (od ukupno 6.531) ostalih, tj. seoskih naselja (od kojih su 33 općinska središta, a 74 ostala seoska naselja). Udjel ispitanika u pojedinim županijama i glavnom gradu proporcionalan je njihovu udjelu u ukupnom punoljetnom stanovništvu. Na razini županija i glavnoga grada osigurana je proporcionalna zastupljenost, s obzirom na vrstu naselja (selo, grad), spol, dob, školsku spremu i aktivnost: aktivni (zaposleni, individualni poljoprivrednici i nezaposleni), osobe s osobnim prihodom (umirovljenici) i uzdržavani (domaćice). Sva, konstrukcijom uzorka, kontrolirana obilježja su relativno stabilna, pa se s obzirom na to da su od popisa stanovništva do prikupljanja podataka prošle samo tri godine, nisu, osim u jednom slučaju (grad – selo), provedene nikakve korekcije. U uzorku je udjel ispitanika iz gradskih naselja povećan s 53,1% (koliko je u ovim naseljima živjelo punoljetnog stanovništva prema popisu 2001.) na 55,0%.

U manjim (seoskim) naseljima ispitanike se odabiralo na temelju odgovarajućega koraka izbora, a u većim (gradskim) naseljima prije takvog izbora određeni su posebni dijelovi naselja (novi i stari, središte i periferija, bogatije i siromašnije četvrti), a ulice se biralo slučajno. U svim slučajevima ispitanike se odabiralo određenim korakom izbora stana, odnosno obiteljske kuće.

Prikupljeni podaci odnose se na obilježja ispitanika, njegova kućanstva (upitnik za ispitanika 2004.) te na obilježja naselja u kojima ispitanik stanuje (upitnik za naselje).

Planirana veličina uzorka bila je 2.200, a ukupno je anketirano 2.220 ispitanika. Realiziran se uzorak, prema kontroliranim obilježjima, vrlo malo razlikuje od planiranog. U gradskim je naseljima ispitano 0,6% ispitanika više od planiranog udjela (55,0% – 55,6%), muškaraca za 0,2% (47,5% – 47,7%), ispitanika u dobi do 39 godina (rođeni od 1964. do 1986.) za 0,1% (38,4% – 38,5%) i onih od 40 do 59 godina (rođeni od 1944. do 1963.) za 1,1%. Samim tim, u realiziranom je uzorku manje 1,2% ispitanika koji imaju 60 i više godina (27,3% – 26,1%). Slične se razlike pojavljuju i kada je riječ o osnovnim aktivnostima ispitanika. U realiziranom je uzorku zastupljenost zaposlenih manja za 0,2% (43,8% – 43,6%), individualnih poljoprivrednika za 0,4% (6,2% – 5,8%) i umirovljenika za 0,8% (33,1% – 32,3%), a veća je u slučaju domaćica za 0,3% (7,1% – 7,4%) i nezaposlenih za 1,1% (9,8% – 10,9%). Malo veće razlike pojavljuju se kad je posrijedi školska sprema ispitanika. Zastupljenost ispitanika bez škole i s nezavršenom osnovnom školom manja je od planirane 3,2% (18,6% – 15,4%), a onih s osnovnom školom 1,2% (21,9% – 20,7%). Udjel ispitanika sa zanatskom, odnosno industrijskom školom veći je

1,7% (27,4% – 29,1%), onih s gimnazijom, srednjim tehničkim i drugim srednjim školama 1,0% (20,1% – 21,1%) te onih sa višim školama, fakultetima i akademijama 1,7% (12,0% – 13,7%). Ta su odstupanja »poboljšala« obrazovnu strukturu. Iako su veća od prethodnih, ni ona se, mada su statistički značajna, ipak ne bi mogla označiti odstupanjima koja značajnije narušavaju planiranim uzorkom zadane proporcije.

Literatura

1. Ban, Milenko (1970.): Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948–1961. – Beograd: Institut društvenih nauka, 258 str.
2. Bauman, Zygmunt (1997.): Postmodernity and Its Discontents. – Cambridge: Polity Press, 218 p.
3. Beck, Ulrich (2001.a): Rizično društvo. – Beograd: Filip Višnjić, 414 str.
4. Beck, Ulrich (2001.b): Pronalaženje političkoga. – Zagreb: Jesenski i Turk, 278 str.
5. Bonanno, Alessandro; Lyman, Katherine (1999.): The Introduction of Capitalism in Russian Agriculture: Popular Response to Neo-Liberal Reforms. – *Rural Sociology*, Bozeman, 64 (1999) 1: 113-132.
6. Bourdieu, Pierre (1998.): Društveni prostor i simbolička moć. – U: Ivana Spasić (red.): *Interpretativna sociologija*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 143-158 str.
7. Buharin, Nikolaj (1983.): Ekonomika prijelaznog razdoblja. – Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 193 str.
8. Castells, Manuel (2000.): Uspon umreženog društva. – Zagreb: Golden marketing, 583 str.
9. Castells, Manuel (2002.): Moć identiteta. – Zagreb: Golden marketing, 466 str.
10. Castells, Manuel (2003.): Kraj tisućljeća. – Zagreb: Golden marketing, 438 str.
11. Cazes, Bernard (1992.): Povijest budućnosti. – Zagreb: August Cesarec, 486 str.
12. Cifrić, Ivan (2003.): Ruralni razvoj i modernizacija. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 502 str.
13. Conquest, Robert (1988.): Čemerna žetva. – Beograd: Filip Višnjić, 430 str.
14. Cvjetičanin, Vlado; Puljiz, Vlado (red.) (1974.): Društvene promjene u selu. – Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Beograd: Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo, Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, 208 str.
15. Dahrendorf, Ralf (1989.): Čudan kraj socijalizma. – *Književne novine*, Beograd, br. od 1. 10. 1989.
16. Dilić, Edhem; Hodžić, Alija (1984.): Deagrarizacija, urbanizacija i problemi poljoprivrednog stanovništva na brdsko-planinskom području. – *Agronomski glasnik*, Zagreb, 5 (1984): 731-746.
17. Duplex, Jean (red.) (1968.): Atlas de la France rurale. – Paris: Armand Colin, 176 p.
18. Friganović, Mladen Ante (2001.): O demografskim problemima hrvatskih otoka na Jadranu. – *Sociologija sela*, Zagreb, 39 (2001) 151/154: 37-58.
19. Giddens, Anthony (1998.a): Posljedice modernosti. – Beograd: Filip Višnjić, 176 str.
20. Giddens, Anthony (1998.b): Sopstvo i društvo u razdoblju pozne modernosti. – U: Ivana Spasić (red.): *Interpretativna sociologija*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 193-206.

21. Giordano, Christian; Kostova, Dobrinka (1995.): Bulgarie: une réforme agraire sans paysans. – *Études rurales*, Paris, (1995) 138/140: 157-173.
22. Haker, Richard et al. (red.) (1990.): An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. – London: Macmillan. (Prema: Nicos Mouzelis: Sociologijska teorija. – Zagreb: Jesenski i Turk, 2000.)
23. Kalanj, Rade (1994.): Modernost i napredak. – Zagreb: Antibarbarus, 238 str.
24. Karaman, Igor (1981): Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do Prvog svjetskog rata. – U: Mirjana Gross (red.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 307-342.
25. Kocik, Lucijan (1995.): La petit paysannerie de la Pologne populaire. – *Études rurales*, Paris, (1995) 138/140: 133-142.
26. Ćirić, A. I. (pea.) (1996.): Āiēīnā ēdānōūyī. – Īīnēāā: Āñāēō Īōāññ, 412 nōđ.
27. Lamarche, Hugues; Maurel, Marie-Claude (1995.): Transitions agraires en Europe centrale. – *Études rurales*, Paris, (1995) 138/140: 117-131.
28. Lazić, Mladen (1987.): U susret zatvorenom društvu. – Zagreb: Naprijed, 175 str.
29. Marx, Karl (1947.): Kapital. – Zagreb: Kultura, 808 str.
30. Mihajlov, Nikolaj (1940.): Prirodna bogatstva Sovjetske Unije. – Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 255 str.
31. Mirić, Milan (1970.): Rezervati. – Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, 127 str.
32. Mitić, A. (1999.): Promjene urbanih sistema u postsocijalističkim društvima centralne Evrope, rukopis; prema: Sreten Vujović (2003.).
33. O'Brien, David J.; Patsiorkovski, Valeri V.; Dershem, Larry; Lylova, Oksana (1996.): Household Production and Symptoms of Stress in Post-Soviet Russian Villages. – *Rural Sociology*, Bozeman, 61 (1996) 4: 674-698.
34. Offe, Claus (1999.): Modernost i država. – Beograd: Filip Višnjić, 387 str.
35. Puhovski, Žarko (1990.): Socijalistička konstrukcija zbilje. – Zagreb: RS SOH; Školska knjiga, 213 str.
36. Puhovski, Žarko (2001.): Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta. – *Reč*, Beograd, 61 (2001) 7: 7-22.
37. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 173 str.
38. Sassen, Saskia (2001.): The Global City: New York, London, Tokio. – Princeton, New Jersey: Univesity Press, 447 p.
39. Sassen, Saskia (2005.): The Global City: Introducing a Concept. – *Brown Journal of World Affairs*, Providence Rhode Island, 27-40.
Ili: <http://search.epnet.com/login.aspx?direct=true&db=aph&an=16746411>
40. Schuh, Alfred (1996.): Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor. – *Sociologija sela*, Zagreb, 34 (1996) 133/134: 181-184.
41. Soja, Edward W. (1989.): Postmodern Geographies. – New York: Verso, 266 p.
42. Taylor, Charles (2000.): Prizivanje građanskog društva. – Beograd: Beogradski krug, 409 str.
43. Taylor, Charles (2002.): Bolest modernog doba. – Beograd: Beogradski krug, 180 str.
44. Tilly, Charles; Tilly, Louse; Tilly, Richard (2002.): Buntovno stoljeće, 1830.-1930. – Zagreb: Jesenski i Turk, 416 str.
45. Vujović, Sreten (2003.): Urbane promjene i tranzicija. – U: *Zbornik »Vrijeme i progres – Crna Gora na razmeđu milenijuma«*. – Podgorica: CANU i Univerzitet Crne gore, knj. 63, str. 109-127.
46. Weber, Eugen (1983.): La fin des terroirs. – Paris: Fayard, 839 p.

Original scientific paper

Alija Hodžić

Institute for social research in Zagreb, Zagreb, Croatia

The Network of Settlements in Networked Society

Summary

The author examines presumptions for the construction of a contemporary network of settlements in Croatia. He finds these presumptions in the effects of socialist modernization through which a predominantly rural society was transformed into a relatively developed industrial society on one hand, and in processes of globalization that the contemporary Croatian society has been involved in, on the other. The process of transformation of the post-socialist society is being treated as the process which, by its scope and intensity, radicalizes and universalizes the modernity that has been achieved by the up-till-now development. The strategies of transformation, which the resources created through socialist modernization are being evaluated through the way they are used, are re-structuring the existing network of settlements which is characterized by polarization: the process through which not only the number of smaller (rural) settlements is growing but also the number of bigger (urban) ones. Yet, the significantly greater decrease in number of agricultural than of rural population points at interdependence among the settlements, and in this respect they should not be observed as individual territorial units but as the network of settlements covering the entire national space and being integrated in the networked society produced by the processes of globalization.

This paper represents a theoretical approach towards the research of the re-structuring of the network of settlements, transformation of social structure and mobility in conditions of transition, as well as of the jobs flexibilization, i.e. it is the framework for the analysis of the family, educational and newly established class structure as well of the jobs flexibilization and mobility made upon the results of a research carried out in 2004 on the representative stratified sample of adult population of Croatia (2.220 respondents), and the results of which are published in other two articles by the same author in this issue of the *Rural Sociology* quarterly. Given that contemporary society is being constituted around the flows of capital, information, technology, organizational interaction etc., the author is particularly dealing with the new spatial form of networked society showing that spatial organization, inhabitation, forms of inhabitation in the conditions of modernity have been subject to constant changes, to dynamism of the entire social re-structuring.

Key words: modernization, globalization, flexibilization, strategies of transformation, network of settlements.

Received on: the 10th of June, 2005

Accepted on: the 29th of July, 2005

Alija Hadžić

Institut de Recherches sociales à Zagreb, Zagreb, Croatie

Le réseau des localités dans la société en réseau

Résumé

L'auteur fait des recherches sur les conditions de la construction d'un réseau contemporain de localités en Croatie. Il voit ces conditions, d'une part, dans les résultats de la modernisation socialiste par laquelle a été réalisée la transformation de la société en grande partie agricole en une société industrielle relativement développée et, d'autre part, dans les processus de globalisation dans lesquels est englobée la société contemporaine croate. Le processus de transformation de la société post-socialiste est traité comme un processus qui, par son étendue et son intensité, radicalise et universalise la modernité réalisée par le développement de jusqu'à présent. Les stratégies de la transformation, au moyen desquelles, par les modalités de leur application, sont valorisées les ressources créées par la modernisation socialiste, restructure le réseau existant des localités et que caractérise la polarisation: processus par lequel augmente aussi bien le nombre des petites localités (rurales) que celui des localités plus grandes (urbaines). La régression bien plus importante de la population agricole que de la population rurale indique cependant une interdépendance des localités et, compte tenu de cela, il faut les considérer non comme des unités territoriales à part, mais comme un réseau de localités qui couvre tout l'espace national et s'intègre dans la société constituée en réseau à la suite des processus de globalisation.

Cette étude est une approche théorique de la recherche sur la restructuration du réseau des localités, de la transformation de la structure sociale et de la mobilité dans les conditions de la transition, et de la flexibilisation des postes de travail, à savoir le cadre de l'analyse des structures de la famille, de l'éducation et de la classe nouvellement établie, et enfin de la flexibilisation des postes de travail et de la mobilité sur la base des résultats des recherches effectuées sur un échantillon stratifié représentatif de la population adulte de Croatie (2 220 interrogés), et réalisées en 2004; les résultats sont publiés dans les deux articles suivants de l'auteur, dans ce numéro de *Sociologie rurale*. Étant donné que la société contemporaine est constituée autour des courants des capitaux, de l'information, des technologies, de l'interaction organisationnelle et autres, l'auteur traite principalement la nouvelle forme de l'espace de la société en réseau et indique comment l'organisation de l'espace, sa population, les formes de la densité de cette population dans les conditions de la modernité sont exposées aux changements constants, au dynamisme de la restructuration sociale dans son ensemble.

Mots-clés: modernisation, globalisation, flexibilisation, stratégie de la transformation, réseau des localités.

Reçu: le 10 juin 2005

Accepté: le 29 juillet 2005